

KURTUBÎ'NİN AHKÂM ÂYETLERİNE YAKLAŞIMININ ŞER'Î DELİLLER BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

Abdullah BAYRAM

Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD
e-posta: abduallahbayram61@hotmail.com

Öz

Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), Endülüs'ün Kurtuba şehrinde doğmuştur. Kurtuba'nın işgalinden sonra Mısır'a hicret eden Kurtubî, burada daha çok kitap telifiyle meşgul olmuş ve muhtemelen en ünlü eseri olan *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân* adlı ahkâm tefsirini de burada kaleme almıştır.

Batı dünyasını Endülüs; Doğu dünyasını ise Mısır zemininde özümseyen müfessir, 671/1273 tarihinde el-Minye'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

Tefsir, hadis, fıkıh, lügat ve kıraat sahalarındaki geniş ilmini, ansiklopedik birikime haiz ahkâm ağırlıklı tefsirinde ortaya koyan Kurtubî, Mâlikî mezhebi mensubu olmakla birlikte; ilmî ve fikhî meselelerin analizinde genellikle objektif bir tutum sergileyip konuları mukayeseli şekilde değerlendirmiştir. Ayrıca pek çok meselede ilmî kıstaslarla kendi mezhep âlimlerini ve mezhebinin yaklaşımlarını da eleştirmiştir.

Âyetlerin tefsirinde, hadise ve me'sûr tefsire öncelik veren Kurtubî, ahkâm âyetlerini yorumlarken ve onlardan şer'î delillerle hüküm istinbat ederken makâsîd/maslahat prensibini de işletmiştir. Müfessir, ahkâm âyetleri yorumunda İslam hukuku kaynaklarını makâsîdü's-şerîa zemininde kullanılması gerektiğini belirten söz konusu yorumların insanlığın ortak ideal ve değerleriyle çelişmemesini öngörmektedir. Biz bu yaklaşımın, ahkâm tefsirinde yeni açılımlar yapabilecek örnek verilere ve potansiyele sahip olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar Kavramlar: Kurtubî, el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân, Ahkâm Âyetleri, Şer'î Deliller, Yöntem, Yorum.

THE APPROACH OF AL-QURTUBI ON INTERPRETING OF THE JURISPRUDENTIAL VERSES WITHIN THE CONTEXT OF THE SOURCES OF ISLAMIC LAW

Abstract

Abu Abd Allah Mohammed İbn Ahmad İbn Abi Bakr İbn Farah al-Ansârî al-Khazreji al-Qurtubi, born in Qurtuba of Andalusia (Spain). His education starts in Qurtuba and continues in Egypt where he has immigrated, following the invasion of Qurtuba in 633/1236. He takes lessons on tradition (hadith) from masters such as Abu al-Abbâs al-Qurtubi and others in Alexandria. Later, he settles at Munya and devotes

* Bu makale, Kurtubî ve Fikhî Tefsiri adlı doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Abdullah Bayram, Kurtubî ve Fikhî Tefsiri, Basılmamış Doktora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.

himself to write books. Here he continues his education which has been interrupted during the invasion. Besides Qurtubi's most important study is *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an*. He died there in 671/1273.

Al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an is studied from the perspective of interpretation of narrative or traditional (al-tafsir bi'l-rivâye). And examples are given from the book about how the Quran was interpreted with the aid of the Quran itself, of hadith the speeches of the Prophet's Companions, and the sayings of the second generation muslims (tâbiûn). Examples are also given about how the Quran was interpreted by al-Qurtubi in his book with the aid of occasions of revelation (asbâbû'n-nüzûl), abrogation (al-naskh) and recitals (al-kirâat). A critique of the chains of narration (isnâd) is also carried out. Besides, treats *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an* from the perspective of interpretation of arbitrary opinion (al-tafsir bi'l-ra'y). And certain aspects of Quranic interpretations, such as hadith, Islamic jurisprudence and its methodology, theology, language, syntax, semantics and rhetoric are explained in detail. In addition to rest of his life was dedicated to the composition of religious books.

Al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, contains features that will bring new perspectives.

Keywords: Al-Qurtubi, *Al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an*, The Jurisprudential Verses, The Sources of Islamic Law Method, Interpretation.

I. GİRİŞ

EbûAbdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir.¹

Doğum tarihi VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilen Kurtubî, Kurtuba'da (Cordoba) çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş² ve babası Hıristiyan İspanyalılar tarafından 3 Ramazan 627'de (16 Temmuz 1230) tarihinde gerçekleştirilen bir baskında öldürülmüştür.³

Biyografi kaynakları, Kurtubî'nin hayatı ve ilmî ve ahlâkî şahsiyeti hakkında çok sınırlı bilgiler içermektedir. Biz de bu verileri daha çok *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* başta olmak üzere eserlerinden ve günümüzde onun üzerine gerçekleştirilen çalışmalarından elde etme yoluna gittik. Bunlardaki bilgilere göre onun hayatı başlıca iki döneme ayrılmaktadır: Müfessir, hayatının ilk dönemini doğup büyüdüğü, gençlik yıllarını geçirdiği ve ilim tahsilini sürdürdüğü Kurtuba'da geçirmiştir; Kurtuba'nın 633/1236 yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando ordusunun işgal etmesinden sonra ise Mısır'ın İskenderiye şehrine geçmiş ve hayatının ikinci dönemi başla-

1 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr.), Dârü'l-kütübî'l-Arabîyye, Beyrut 1407/1987, s. 74-75; Selâhaddîn Halil b. Aybeg Safedi, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. H. Ritter v.dğr.), Wiesbaden 1381/1962, II, 122-123; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-Müçzeb fi Ma'rifeti Ayâni Ulemâi'l-Mezheb* (nşr., M. el-Ahmedî Ebû'n-Nûr), I-II, Dârü't-Türâs, Kahire 1972, II, 308-309; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-Kebîr* (nşr. Muhammed Ya'lavî), I-VIII, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1411/1991, V,147-148; Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (nşr. Ali Muhammed Ömer), I-II, Kahire 1392/1972, II, 65-66; Tayyar Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 455-457.

2 Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

3 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an* (thk. Hişâm Semir el-Buhârî), I-X, Dârü lhyâti-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, III,161. Bakara, 2/245; IV, 186. Âl-i İmrân, 3/169-170; Bkz. Kasbî, Mahmûd Zelat, *el-Kurtubî ve Menbecübü fi'l-Tefsîr*, Dârü'l-Ensâr, Kahire 1399/1979, s. 8.

mıştır. Kurtubî, ilmî hayatına burada kaldığı yerden devam edip ardı sıra Mısır'ın muhtelif ilim merkezlerinde ilim tahsilini sürdürmüştür.

Kurtubî, gençlik yıllarında çömlek üretiminde kullanılan toprak taşımacılığı işinde çalışıp aile bütçesine katkıda bulunmanın yanı sıra,⁴ ilim tahsilini de sürdürmüş ve çeşitli âlimlerden istifade etmiştir.⁵ Kurtubî'nin doğup büyüdüğü Endülüs⁶ coğrafyasındaki hayatı, Hıristiyan İspanyalılar'ın bu topraklarda sürdürdüğü işgallerin Kurtuba'ya kadar ulaşip buranın da 633 (1236) yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi ile son bulmuş ve müfessir Mısır'a hicret etmiştir.⁷ Burada da tahsiline sırasıyla İskenderiye, Feyyûm, Mansûre ve Kahire ilim merkezlerinde devam eden Kurtubî,⁸ daha sonra Münyetü Benî Hasîb adlı küçük bir kasabaya yerleşip eserlerini kaleme almış ve az sayıda da olsa öğrenci yetiştirmiştir.⁹

Tefsir, hadis, kıraat ve fıkıh başta olmak üzere diğer birçok ilim dalına da vakıf olup "ilimde derya"¹⁰ sıfatıyla nitelendirilen Kurtubî,¹¹ eserlerini Ehl-i sünnet çizgisinde telif¹² edip diğer itikadî fırkaları¹³ ve Kitap ve Sünnet dışına çıkan tasavvuf anlayışlarını eleştirmiştir.¹⁴

Kurtubî'nin en önemli eseri, şüphesiz *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı meşhur tefsiridir.¹⁵ Bu eserinde, makbul re'y tefsiri zemininde¹⁶ akıl ve nass dengesini gözetip rivayet ve dirayetmetodları aracılığıyla tefsir faaliyetini gerçekleştiren müfessir, âyetlerin içerdiği konu ve hükümleri *mesele* başlıkları altında sıralayıp tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, dil ve diğer ilimlere dair çok geniş ve sağlam kaynak ve görüşler ışığında mukayeseli bir yaklaşımla ayrıntılı şekilde değerlendirmiştir.¹⁷ Diğer âyetlerin yanı

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *et-Tezkire fî Ahvâlil-Mentâ ve Umûri'l-Âhire* (nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsi), Medine 1997, s. 38.

5 Kurtubî, *Tefsir*, IV, 186. Âl-i İmrân 3/169-170; Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

6 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, 211-225.

7 Kurtubî, *Tefsir*, X, 175. İsrâ, 17/45; Bkz. Kasbî, *el-Kurtubî*, s. 20.

8 Kasbî, *el-Kurtubî*, s. 20-21; Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

9 Meşhûr H. Mahmûd Selmân, *el-İmâmü'l-Kurtubî Şeyhu E'immeti't-Tefsîr, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1993, ss. 89-94.*

10 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, ss. 74-75.

11 Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

12 Kurtubî, *Tefsir*, I, 210. Bakara, 2/34. 9. mesele; Bkz. Tefsir, I, 179-180. Bakara 2/29. 2. mesele; I, 186-187. Bakara 2/30. 1. mesele; Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

13 Kurtubî, *Tefsir*, I, 16. Mukaddime; IV, 123. 2. mesele. Âl-i İmrân 3/118; XI, 31-32. 3. mesele. Kehf, 18/79-82.

14 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 68. En'âm, 6/93; III, 283-285. Bakara 2/283. 31. mesele. 3. başlık; IV, 130-131. Âl-i İmrân, 3/159.

15 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I-III, Beyrut ts., II, 321-326; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, II, 103-115; Suat Yıldırım, "el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 100-101.

16 Kurtubî, *Tefsir*, I, 15-16, 34-38. Mukaddime.

17 Bkz. Zehebî, *et-Tefsîr*, II, 321-326; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 103-115; Yıldırım, "el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân",

sıra tüm ahkâm âyetlerini de tefsir ve te'vil eden bu eser, onun ilmî ve ahlâkî şahsiyetini en güzel şekilde yansıtmış ve tefsir kaynakları arasında seçkin bir yer edinmiştir.¹⁸ Kurtubî, itikadda Eş'arî olup amelde ise Mâlikî mezhebine mensup bir âlimdir. Müfessir, ahkâm tefsirinde yaygın şekilde usûl-i fıkıh kaidelerine başvurup örneklilik teşkil edecek şekilde bunların üzerine furû (ibâdât ve muamelât) meselelerini bina etmektedir.¹⁹ Müfessir, üstün ilmî ve ahlâkî şahsiyetine yakışan şekilde mezhep taassubu gütmemiş; aksine taklitçiliğe karşı çıkmıştır.²⁰ O, pek çok meselede ilmî kıstaslarla kendi mezhep âlimlerini ve mezhebinin yaklaşımlarını da eleştirmiştir.²¹ Müfessirin bu objektif tutumu ile Endülüs hukuk tarihinin dönemleri arasında bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir. Zira Kurtubî (ö. 671/1273), bu dönemlerden Mâlikîliğin Endülüs'e kök saldığı üçüncü dönem (404-626) ile Mâlikîliğin Endülüs'teki diğer hukuk ve düşünce ekolleriyle etkileşime girmesini ifade eden IV. dönem (627-899)²² fıkıh anlayışı merhalelerinde yaşamıştır; bu bakımdan Endülüs İslâm hukuk tarihinin III. ve IV. dönemleri içinde yerini alıp ahkâm âyetlerini genellikle mukayeseli şekilde değerlendiren Kurtubî'nin mezhep taassubu gütmemesinin sebeplerini, hem ilmî ve ahlâkî şahsiyetinin üstünlüğü hem de Mâlikî mezhebinin söz konusu dönemlerde yeni açılımlar gerçekleştirip gerek kendi içinde gerekse diğer mezhep ve anlayışlarla etkileşime girmesi²³ zemininde açıklayabiliriz. Aksi takdirde, Endülüs hukuk tarihi içindeki söz konusu yerini göz ardı edip Kurtubî'yi sadece Mâlikî mezhebinin Endülüs coğrafyasında gerek diğer mezhep²⁴ ve fikirlere,²⁵ gerekse kendi içindeki²⁶ olumsuz tutum ve davranışlar ser-

DİA, VII, 100-101.

18 Safedî, *el-Vâfi*, II, 122-123; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), I-III, Dârü Nehdati Mısır, Kahire 1401, III, 1032; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 65-66.

19 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 167. 1. mesele. Arâf, 7/31; Ayrıca Bkz. *Tefsir*, II, 138. 1. mesele. Bakara, 2/168; II, 124. 1. mesele. Bakara, 2/159. IV, 144-145. 1. mesele. Âl-i İmrân, 3/135.

20 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 106, 115; Altıkulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

21 Kurtubî, *Tefsir*, I, 126-127. Bakara, 2/3; *Tefsir*, I, 144-145. Mesele. 1. kavli. Bakara, 2/10; I, 303-305. 3. mesele. Bakara, 2/10; II, 186. 4. mesele; III, 78. 24. mesele. Bakara, 2/227; III, 122. 11. mesele. Bakara, 2/234; IV, 83. 2. mesele. Âl-i İmrân, 3/77; V, 145. 9. mesele. Nisâ, 4/43; V, 154. 23. mesele. Nisa, 4/43; V, 225. 16. mesele. Nisa, 4/92; V, 268. 6. mesele. Nisa, 4/119; VI, 96. 8. mesele. Mâide, 5/38; VI, 128-129. Mâide, 5/49; VI, 211. 4. mesele. Mâide, 5/103; VIII, 32. 4. mesele. Enfâl, 8/38; VIII, 99. 3. mesele. Tevbe, 9/28; VIII, 194-195. 5. mesele. Tevbe, 9/107; IX, 94. 13. mesele. Yûsuf, 12/10; X, 52-54. 5. mesele. Nahl, 16/8; XI, 216. 14. mesele. Enbiya, 21/78-79; XII, 72. 2. mesele. Secde, 32/18; XV, 118. 16. mesele. Sâd, 38/21-25. Kurtubî, *Tefsir*, II, 47. 12. mesele. Bakara, 2/106; Ayrıca Bkz. *Tefsir*, IV, 113. 2. mesele. Âl-i İmrân, 3/103; V, 110-112. 7. mesele. Nisâ, 4/29; VII, 91. 2. mesele. En'âm, 6/121.

22 Muhammed Halid Mes'ûd, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış" (çev.: Muhammed Tayyib Kılıç), *İSTEM*, VII/14 (2009), ss. 403-434.

23 Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 522-524.

24 Bkz. Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, XXVII, 523-524; Mehmet Özdemir, *Endülüs*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014, ss. 254-257; S. M. İmâmuddîn, *A Political History Muslim*, Spain 1961, s. 77, 112, 119.

25 Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm Mâlik: Hayâtübhü ve Asrübü Arâ'ühü ve Fıkıhuh*, Kahire 1365, s. 461; İmâmuddîn, *A Political*, s. 163; Mes'ûd, *Endülüs İslam Hukuk Tarihi*, s. 414-416.

26 Bkz. İbn Ferhûn, *Dihâc*, I, 112; Ömer el-Cidî, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Mâlikî fî'l-Garbi'l-İslâmî*, Ukkâz, 1987, s.

gilediği önceki bazı dönemler çerçevesinde ve Mâliki mezhebi genellemesi altında değerlendirmek suretiyle yanlış sonuçlara ulaşabiliriz.

Mukaddimedede, Kur'an'ın farz ve sünneti ihtiva eden şer'î ilimlerin hepsini içerdiğini belirtip âyetlerin tefsirine ve inceliklerine ilişkin lugatları, i'râbları ve kıraatları işleyeceğini, sapkın kişi ve grupların görüşlerini tenkit edeceğini, âyetlerin hükümlerine ve sebep-i nüzûlüne delil teşkil edecek pek çok hadisi tanık göstereceğini ifade eden Kurtubî, bu suretle hükümlerin ve âyetlerin mânalarını / amaçlarını değerlendirip bunların anlaşılmasına ilişkin müşkilleri açıklayacağını ve bunları selefî ve onlara uyan halefî birikimiyle destekleyeceğini beyan etmektedir.²⁷ *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, Endülüs tefsir kültürünün karakteristik özelliklerini bariz şekilde yansıtmaktadır.²⁸ Bu açıdan Endülüs müfessirlerinin temel tutumunu izleyen Kurtubî, âyetlerin tefsirinde genellikle belâgat ilminin inceliklerine yer vermeyip²⁹ onlara gerekli gördüğü durumlarda temas etmektedir.³⁰

Mütevazi olup zühd hayatına önem veren Kurtubî,³¹ 9 Şevval 671'de (29 Nisan 1273) Münyetü Benî Hasîb'de vefat edip buraya defnedilmiştir.³² Daha sonra ise kabri, 1971 yılında onun adına yapılan camideki türbeye nakledilmiştir.³³

el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an, İslam dünyasında telifinin hemen ardından büyük itibar görmüş ve bu yoğun ilgi günümüze kadar devam etmiştir. İlim adamları nezdinde ilmî değeri yüksek olan ve ilim dünyasında haklı bir şöhrete kavuşan bu eserden pek çok müfessir ve araştırmacı etkilenip istifade etmiştir.³⁴

II. KURTUBÎ'NİN AHKÂM ÂYETLERİNE YAKLAŞIMININ İSLAM HUKUKU KAYNAKLARI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

İslâm dininin iki kaynağını Allah'ın Hz. Muhammed'e vahyi olan Kur'an ile Resûl-i Ekrem'in dinî beyan niteliğindeki söz, onay ve davranışları (sünnet) teşkil eder. Kur'an, şâriin muradı hakkında doğru bilgiye ulaştırdığı için "şer'î delil", diğer delillerin ona dayanması ve dinî-hukukî hükümlere kaynaklık etmesi yönüyle

132; Muhammed b. Hasan b. Arabî el-Hacvî, *el-Fikrî's-Sâmi fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995, II, 119, 142.

27 Kurtubî, *Tefsir*, I, 16. Mukaddime.

28 Mustafa İbrâhim Müşnî, *Medresetü'l-Tefsîr fi'l-Endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1406/1986, s. 691-702.

29 Bkz. Müşnî, *Medresetü'l-tefsîr*, s. 418; Kasbî, *el-Kurtubî*, s. 293; Yıldırım, "el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an", *DİA*, VII, 101.

30 Kurtubî, *Tefsir*, I, 59-64. Mukaddime; II, 209. Bakara, 2/187. 3. mesele; I, 144. Bakara, 2/10; *Tefsir*, II, 24. Bakara, 2/91; XI, 21. Kehf, 18/77. 6. mesele; X, 172. İsrâ, 17/44.

31 İbn Ferhûn, *Dihâc*, II, 308-309; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 65-66; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarîhi*, II, 103.

32 Bkz. Süyûtî, *Tabakât*, s. 79; İbn Ferhûn, *Dihâc*, II, 308-309.

33 Kasbî, *el-Kurtubî*, s. 30.

34 Bkz. Kasbî, *el-Kurtubî*, s. 418.

hükümlerin “meşruiyet delili”, Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber’e vahyedilmesi ve Hz. Peygamber’in bildiriyle sabit olması sebebiyle de “naklî ve sem’î delil” olarak nitelendirilir.

Dinin amelî hayata ilişkin hükümlerinin delillerini, bunların sabit olma yollarını ve hükme delâlet yönlerini belirlemeyi konu edinen fıkıh usulünde Kur’an kaynaklar hiyerarşisinin başında yer alır ve “kitap” denildiğinde kural olarak şer’î hükmün kaynağı olması yönüyle Kur’an kastedilir.³⁵

İslâm’ın ilk asırlarında ana hatlarıyla belirginleşen dinî geleneği ve hukukî tefekkürü ileriye ışık tutacak şekilde formüle eden, teknik ifadesiyle şer’î delilleri ve bunlardan hüküm elde edilmesini ele alan fıkıh usulü ilminde de kitap yani Kur’an ilk şer’î delil olarak yer alır ve diğer deliller onun çerçevesinde temellendirilir. Kur’an’ı sünnetin izlemesi, ikisi arasındaki yakın bağ ve Hz. Peygamber’in Kur’an’ı ve dini açıklama görevi sebebiyledir.³⁶

Fıkıh usulü terminolojisinde sünnet öncelikle şer’î hükümlerin meşruiyet delillerinden ikincisini ifade eder ve “Resûlullah’ın söz, fiil veya tasvipleri” (takrirleri) şeklinde tanımlanır. Hadis ilminde de farklı anlayışlar mevcuttur, ancak hadis âlimlerinin çoğunluğunca sünnet hadisle eş anlamlı sayılmakta ve yapılan tanım fıkıh usulüyle paralellik göstermektedir. Yine fıkıh usulünde dinen yapılması kesin ve bağlayıcı olmaksızın istenen fiilleri belirten geniş anlamıyla mendubun en önemli bölümünü sünnetler oluşturur ve fûrû-i fıkıh bağlamında sünnet terimi fiillerin dinî açıdan değerlendirilmesi sırasında bu anlamıyla kullanılır.³⁷ Sünnetin dinde hüccet ve şer’î delillerden olduğu hususunda bütün Müslümanlar ittifak halindedir.³⁸

Ahkâm âyetleri, umumiyetle küllî ve mücmel niteliktedir. Bu sebeple Kur’an’ın sünnetle tefsir edilmesinin önemi ahkâm tefsirlerinde kendini daha çok hissettirmektedir.³⁹ Kurtubî, Sünnet’in ahkâm âyetlerini ve içerdiği ibâdât, muâmelât, helâl ve haram gibi hususları tefsir ettiğini belirtmektedir.⁴⁰ Bu hususta bizce çok önemli

35 Ali Bardakoğlu, “Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 122; Zeydân, Abdülkerim, *Fıkıh Usulü* (çev.: Ruhî Özcan), İFAV, İstanbul 1993, ss. 145-148.

36 Bardakoğlu, “Kitap”, *DİA*, XVI, 123; Bkz. Ebû Zehre, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (çev.: Abdülkadir Şener), Fecri Yayınları, Ankara 1990, ss. 77-99.

37 Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVIII, 150.

38 Bkz. Abdülvehhâb Hallâf, *Masâdirü’l-Teşrî’ül-İslâmî fî mâ lâ Nassa fih*, Dârü’l-kalem, Kuveyt 1970, s. 37; Zeydân, *Fıkıh Usulü*, s. 155-157.

39 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdül-fubûl ilâ Tabkiki’l-Hak min Ülmü’l-Usûl*, I-II, Kahire 1327/1911, s. 33; Hallâf, *Masâdir*, s. 37; Zeydân, *Fıkıh Usulü*, ss. 155-160; Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 99-100.

40 Kurtubî, *Tefsir*, I, 39. Mukaddime; I, 253. 33. mesele; III, 265-266. 29. mesele; Bkz. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkârü’l-Câmi li-Mezâhibi Fukahâ’il-Emsâr ve Ulemâ’il-Aktâr fîmâ Tezâmmenühü’l-Muvatta’ min Me’ân ir-Re’y ve’l-Âsâr* (nşr. Abdülmü’tî E. Kal’aci), I-XXX, Dârü Kuteybe, Beyrut 1414/1993, XXII, 48-55.

bir vurgu daha yapıp istinbat ve ictihad mekanizmasının doğru kullanılması⁴¹ ve şer'î delillerle hukuk normu oluşturulması sürecinde makâsîd ve maslahat prensiplerinin işletilmesi gereğine dikkat çekmektedir.⁴²

1. Aslî Deliller Açısından Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı

İslam hukukunun aslî delillerine yaklaşımı açısından Kur'an-ı Kerîm'in ilk kaynak olduğunu ve sünnetin onun açıklayıcısı konumunda bulunduğunu ifade eden Kurtubî,⁴³ "... Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden men ederse ondan da uzak durun..."⁴⁴ âyetinin Resûlullah'ın emrettiği her bir hususun Allah'tan bir emir olduğu ve bu âyetin ganimetler hakkında inmekle birlikte; onun bütün emir ve yasaklarını kapsadığı görüşünü benimseyip⁴⁵ "Ey inananlar! Allah'ın ve Peygamberi'nin huzurunda öne geçmeyin (acele etmeyin)"⁴⁶ âyetinin ise Hz. Peygamber'e itaatın vâcipliğine ve sünnetin bağlayıcılığına delil teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴⁷

Kitap ve sünnet dışındaki aslî deliller hakkında da net bir yaklaşım sergileyen Kurtubî, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve âhîret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir"⁴⁸ âyetini İslam hukukunun kaynakları açısından ele alıp şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

"Âyette geçen "bir şeyde..." ifadesi, "dininizi ilgilendiren herhangi bir hususta" anlamını taşıyıp âyet; "...Herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin..." mânasına gelmektedir. Yani o çekiştiğiniz mesele hakkında hüküm vermeyi Allah'ın kitâbına ve hayatta olduğu sürece ona sormak suretiyle Resûlüne veya vefatından sonra da Sünnet'ini tetkik edip o meseleyi Sünnet'e arzediniz. Bu Mücâhid, el-A'meş ve Katâde'nin görüşüdür. Sahih olan da budur.⁴⁹

41 Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 167. 1. mesele; Bkz. *Tefsîr*, XV, 10. 1. mesele. Şûrâ, 42/13., Şûrâ, 42/13.

42 Bkz. Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 167. 1. mesele. A'raf, 7/31; IX, 138. 2. mesele; Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, XXVII, 528.

43 Nahl 16/44; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 15-16. Mukaddime.

44 Haşr 59/7.

45 Kurtubî, *Tefsîr*, XVII, 15-16. 7. ve 8. mesele.

46 Hucurât, 49/1.

47 Kurtubî, *Tefsîr*, XVI, 197. 3. ve 4. mesele; Bkz. *Tefsîr*, XIV, 123-124. 4. mesele. Ahzâb 33/36.

48 Nisâ, 4/59.

49 Kurtubî, *Tefsîr*, V, 182-183. 2. Mesele; Bkz. Kurtubî, *Tefsîr*, V, 182. 1. Mesele; Kırş. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I-III, İstanbul 1335-1338, I, 211, 212; Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Râhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Me'ânî*, I-XV, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ts., V, 66-67; Hallâf, *Masâdir*, s. 21.

Kitap ve sünnet dışındaki aslî deliller ışığında da ahkâm âyetlerinden hükümler çıkaran Kurtubî, icmânın meşruiyetini⁵⁰ ve icmâya göre hüküm vermenin gerekli olduğunu vurgulayıp⁵¹ bu delili esas alarak ahkâm âyetlerinden hüküm istinbat edilebileceğini belirtmektedir. Meselâ Kurtubî: “...Eğer dediğinizi yaparsanız, Yûsuf’u öldürmeyip, onu bir kuyunun dibine atın. Yolculardan biri bulup alsın”⁵² âyetinin tefsirinde lukatanın hükümlerini işlerken icmâya göre belirlenen hükümleri zikretmektedir.⁵³

Kıyas, re’y, istidlâl, istinbat, fıkıh gibi yakın içeriklere sahip kavramlarla birlikte ictihad, nasların lafız, mâna ve bilinçli boşluklarında gizli şer’î-ameli ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik beşeri çabayı ifade eder.⁵⁴ Kurtubî, şer’î deliller hiyerarşisinde Kitap, Sünnet ve icmâdan sonra dördüncü sırada yer alan kıyası da,⁵⁵ İslam hukukun aslî kaynaklarından biri olduğunu kabul edip savunmaktadır.⁵⁶ Müfessir, ahkâm tefsirinde kıyası ölçü alıp⁵⁷ çokça kullanmaktadır. Bununla birlikte kıyasın nesnel nitelikleri çerçevesinde işletilmesi gerektiğini belirtmekte ve bu hususta düğülen hatalara dikkat çekmektedir.⁵⁸ Meselâ Kurtubî, “Hem binersiniz diye, hem de süs olarak atları, katırları ve merkepleri de yarattı. Bilemeyeceğiniz daha nice şeyleri de yaratır”⁵⁹ âyetinin tefsirinde at, katır ve merkep eti yemenin hükmünü işlerken kendi mezhebi dahil bazı görüşleri reddedip vermiş oldukları hükümlerin illetlerinin tutarsız olduğunu hem naklî ve hem de aklî yönden ortaya koymakta ve bu değerdendirmelerinde kıyası da delil almaktadır.⁶⁰

50 Fıkıh usûlünde icmâ ana hatlarıyla, “Muhammed ümmetinin (müctehidler) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dini bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri” şeklinde tanımlanır. Fürû-i fıkıh kitaplarında birçok dini-hukuki hükmün meşrûiyet temelini göstermek üzere başvurulmuş, fıkıh usûlü eserlerinde ise kaynaklar teorisinin vazgeçilmez bir ögesi olarak yer verilen ve temel şer’î deliller arasında genellikle üçüncü sıraya yerleştirilen icmâ, İslâm fıkıh ve kültürünün çok önemli kavramlarından biridir. (İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 417).

51 Kurtubî, *Tefsir*, II, 105. 4. mesele. Bakara 2/143.

52 Yûsuf 12/10.

53 Kurtubî, *Tefsir*, IX, 93. 8. mesele.

54 H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 432 (Özetle); Bkz. Hayrettin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDVY), Ankara 1975, ss. 14-23; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *İslâm Hukuk Felsefesi* (çev.: Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 1999, s.198; İbrahim Kâfi Dönmez, “İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu İle Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese”, *MÜİFD*, İstanbul 1986, sy. 4, ss. 23-51.

55 Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXV, 534; Bkz. Mehmet Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, Öğrenci Basımevi, İzmir 1987, ss. 43-44.

56 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 156. 4. mesele. A’raf, 7/12; VIII, 255. 2. mesele. Nahl, 16/8.

57 Kurtubî, *Tefsir*, IX, 116. 2. mesele. Yûsuf, 12/25; VII, 118-119. 3. mesele. Bakara, 2/143; II, 53. Bakara, 2/111; VIII, 72. 3. mesele. Tevbe, 9/1.

58 Kurtubî, *Tefsir*, VI, 181-182. 4. mesele. Mâide, 5/93; VIII, 199. 11. mesele. Tevbe, 9/108.

59 Nahl, 16/8.

60 Kurtubî, *Tefsir*, X, 52-54. 5. mesele.

Tefsirinde yeri geldikçe icthadın meşruluğunu ve önemini belirten Kurtubî,⁶¹ ahkâm istinbatı konusu başta olmak üzere pek çok defa bu kıtas ışığında fikhî meseleleri değerlendirmekte ve genellikle tercihte bulunup hukuk normları belirlemektedir.⁶² Bu durum onun en azından “el-müctehidü fi'l-mes'ele”⁶³ mertebesinde bir müctehid olduğunu ortaya koymaktadır.

Meselâ Kurtubî, “Namazı dosdoğru kılınız, zekâtı veriniz...”⁶⁴ âyetinin tefsirinde imamlığa öncelikle kimlerin lâıyk olduğunu işlerken küçük çocuğun imameti meselesini de⁶⁵ incelemekte ve Buhârî hadisini⁶⁶ delil olarak Kur'an okuyabildiği takdirde küçük çocuğun imametinin câizliğini: “Derim ki: Küçüğün imameti Kur'an okuyabildiği takdirde câizdir...”⁶⁷ ifadeleriyle belirlemektedir.

Diğer yanda Kurtubî, icthad konusunda, icthadın geçerli olduğu alanı⁶⁸ ve peygamberlerin icthad edip etmedikleri⁶⁹ şeklindeki bazı nazarî meseleleri de ele almaktadır. Meselâ Kurtubî, “... Her ikisine hükmetme yeteneği ve ilim vermiştik...”⁷⁰ âyetinin tefsirinde icthad meselesine dair, “peygamberlerin icthad etmelerinin câiz olup olmadığı”,⁷¹ “hâkim ve müctehidlerin birbirinden farklı icthadlarının hükmü”,⁷² “icthad eden hâkimin ecri”,⁷³ “hata etmekle birlikte icthadında ecir ve sevâba hak kazanan müctehidin vasıfları”,⁷⁴ “müctehidlerin farklı görüşlerinden

61 Kurtubî, *Tefsir*, III, 267. 33. mesele. Bakara, 2/282; IV, 171-173. 2., 5. ve 6. mesele. Âl-i İmrân, 3/159; VIII, 104. 8. mesele. Tevbe, 9/29; III, 267. 33. mesele. Bakara, 2/282; XVIII, 118-119. 5. mesele. Tahrîm, 66/1; XVIII, 9-10. 4. mesele. Haşr, 59/5.

62 Kurtubî, *Tefsir*, VI, 46-49. Mâide, 5/6; III, 180. Bakara, 2/254; II, 130-131. 4. mesele. Bakara, 2/164; I, 96-97. 16., 17. ve 18. başlık. Fâtıha Süresi (II. Bölüm).

63 Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 441.

64 Bakara, 2/43.

65 Hasan Güleç, “Temel Kaynaklara Göre Namazda İmamlığın Şartları”, *DEÜİFD*, İzmir 1985, sy. 2, s. 99.

66 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'us-sabîh*, I-VIII, İstanbul 1992, Meğazi, 53.

67 Kurtubî, *Tefsir*, I, 246-247. 16. mesele. Ayrıca Bkz. *Tefsir*, VI, 46-49. Mâide, 5/6; Benzer yaklaşım için bkz. Mücteba Uğur, “Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1989, III/2, 16-28.

68 Kurtubî, *Tefsir*, XVIII, 118-119. 5. mesele. Tahrîm, 66/1; XVIII, 9-10. 4. mesele. Haşr, 59/5; Bkz. Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 19-22.

69 Bkz. Şevkânî, *İrşâd*, s. 255; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 38-39; Muhammed Hamidullah Ağırakça, “Hz. Peygamber'in İctihadlarına Fizik ve Sosyal Çevrenin Etkisi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, ss. 53-147; Selâhaddin Kıyıcı, Peygamber'in (s.a.v.) İctihadları, *YYÜİFD*, Van, 1994, I/1, 9.

70 Enbiyâ, 21/79.

71 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 212. 6. mesele; Bkz. Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 432-433; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 38-39.

72 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 212-213. 7. mesele; Bkz. Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 439-440; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 56-62, 94-118; Y. Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, ss. 57-58.

73 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 213. 8. mesele; Bkz. Apaydın, “İctihad”, XXI, *DİA*, 440; Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, ss. 38-40.

74 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 213. 9. mesele; Bkz. Apaydın “İctihad”, *DİA*, XXI, 440-442; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 168-174.

sadece birisinin doğru oluşu”⁷⁵ ve “hâkimin verdiği hükümden sonra bu icthadından dönüp başka bir icthadta bulunması”⁷⁶ hususlarını değerlendirmektedir.

2. Fer'î Deliller Açısından Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımı

İslam'ın hukuk yönünün teorik çerçevesi kitap, sünnet, icmâ ve icthad şeklinde dört delile dayanır. İstihsan ve istislah gibi geçerliliği tartışmalı tali deliller⁷⁷ de dahil olmak üzere hükümlerin meşruiyet temeliyle ilgili bütün delilleri nakil ve akıl şeklinde ikiye indirgemek, sünneti Kur'an'ın beyanı, re'yi de bütün türleriyle akıl yürütme olarak tanıtmak mümkündür.⁷⁸ Bu zihni faaliyetin genel adı kıyastır; re'y, icthad, istinbat, istidlâl gibi terimler de buna yakın anlamlar taşır. İstihsan, istislâh, istishab, sedd-i zerâî gibi deliller bu grupta mütalaa edilir.⁷⁹ Ahkâm âyetlerinin tefsirinde aslî delillerin yanı sıra fer'î delillerden de geniş ölçüde istifade eden Kurtubî,⁸⁰ bunları kriter alıp âyetlerden hüküm istinbat etmektedir. Biz Kurtubî'nin fer'î delilleri nasıl değerlendirdiğini ve bunların kaynaklığında ahkâm âyetlerine nasıl yaklaştığını analiz etmek istiyoruz.

Bilindiği üzere istihsan fıkıh usulünde müçtehidin bir meselede icmâ, zaruret, örf, maslahat, gizli kıyas gibi özel ve daha kuvvetli görünen bir delile dayanarak o meselenin benzerlerinde izlenen genel kuraldan ve ilk hatıra gelen çözümden vazgeçmesi ve hukukun amacına daha uygun bulduğu başka bir hüküm vermesi şeklinde özetlenebilen yöntemin adıdır.⁸¹ İstihsan deliline bakışı açısından Mâlikî mezhebinin genel karakteristiğini sergileyen Kurtubî,⁸² onun taşıması gerektiği şartları belirtip bunlara aykırı düştüğünü ileri sürdüğü yaklaşımları ve özellikle de Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) eleştirmektedir.⁸³

İslam hukukçuları, hukukun birçok konusuyla doğrudan ilgisi bulunan örf ve âdeti icthadlarında naslardan sonra bir asıl kabul etmiş ve onu icthad şartlarından

75 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 213-214. 10. mesele; Bkz. Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 440-442.

76 Kurtubî, *Tefsir*, XI, 214. 11. mesele; Bkz. Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 442.

77 Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 71-107, 173-268; Ali Bardakoğlu, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, 140.

78 Ali Bardakoğlu, “İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 18; Bkz. Hallâf, *Masâdir*, ss. 21-22; Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 432; Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, ss. 14-23.

79 Bardakoğlu, “Delil”, *DİA*, IX, 139; Bkz. Hudarî, Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî el-Hudarî, *Târîhu'l-Teşrî'ül-İslâmî*, Kahire 1400/1980, s. 207.

80 Geniş bilgi için Bkz. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, Cemâl Abdüllâtîf ed-Desûkî, *Keşşâfün Tablîlî lîl-Mesâilîl-Fikhiyye fî Teşrî'ül-Kurtubî*, Mektebetü's-Siddîk, Tâif 1988.

81 Ali Bardakoğlu, “İstihân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 339; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 225-227; Zeydân, *Fıkah Usûlî*, ss. 217-218; Ömer Mevlûd Abdülhamîd, *Hucûyyetül-Kyâs fî Usûlîl-Fikihîl-İslâmî*, Câmî'atü Kârýûnus, Bingazi 1981, ss. 46-48.

82 Kurtubî, *Tefsir*, II, 152. 4. mesele. Bakara, 2/173; *Tefsir*, X, 59. 2. mesele. Nahl, 16/14; X, 119. 4. mesele. Nahl, 16/106.

83 Bkz. Kurtubî, *Tefsir*, IV, 74. 2. Mesele; X, 58-59. 1-2. mesele. Nahl, 16/14; Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, s. 60

saymışlardır.⁸⁴ Tefsirinde örfün meşruiyetini ve hüccet oluşunu yeri geldikçe dile getiren Kurtubî,⁸⁵ hukuk normlarını belirlerken örfü de delil alıp,⁸⁶ “Çünkü bu, şeriatın aslı kaynaklarından birisi olan örf ile alakalıdır”⁸⁷ şeklinde ifadeler kullanmaktadır.

Meselâ Kurtubî, “Allah sizin için kendi cinsinizden eşler yaratmıştır...”⁸⁸ âyetinin tefsirinde örfün şeriatın asli kaynaklarından biri olduğunu ifade edip erkeğin ev için hizmetçi tutup tutmayacağı hususunda örfün belirleyici olduğunu: “Erkek, yalnızca bir hizmetçinin masraflarını karşılar. Servet ve evinin durumuna göre daha fazlasının masraflarını karşılar da denilmiştir. Çünkü bu, şeriatın aslı kaynaklarından birisi olan örf ile alakalıdır...” yaklaşımıyla izah edip hukuk normunu bu bakış açısına göre oluşturmaktadır.⁸⁹

Kurtubî, ahkâm âyetlerine mukayeseli hukuk anlayışı platformunda yaklaşım şer'î delillerin makâsîd ve maslahat prensipleri ile birlikte değerlendirilmesinin gereğini vurgulamaktadır. Kurtubî, bu tutum ve davranışını tefsirinde genellikle uygulamaktadır. Bununla birlikte müfessir, az da olsa birtakım meselelerde söz konusu tutumuyla çelişen yaklaşımlar sergilemektedir. Meselâ Kurtubî, örf konusunda, zaman ve mekân faktörlerini gözetmeden naslardan hüküm istinbat etmektedir ki oluşturduğu hukuk normunu⁹⁰ İslâm'ın genel geçer bir hükmü olarak takdim etmektedir. Halbuki bu hükümler, hem İslâm hukukunun genellik ilkesiyle hem de özel ve genel zeminde gerçekleştirmek istediği gayeleriyle uyumamaktadır.

Sözlükte “düzeltme, iyileştirme, bir şeyi iyi bulma” anlamına gelen ve “sulh, ıslâh, maslahat” kelimeleriyle de kök birliğine sahip bulunan *istislâh*, fıkıh usulünde “kaynaklardan hüküm çıkarmada izlenen yöntem” manasında şer'î delillerden birinin adı olup nasların kapsamına girmeyen ya da kıyas yoluyla nasta düzenlenmiş bir olaya bağlanamayan fikhî bir meselenin hükmünü şer'an itibar edilebilir maslahatlara ve İslam fıkının genel ilkelerine göre belirleme yöntemini ifade etmesi⁹¹ sebebiyle araştırmamızın önemli kavramlarından biri olup makâsîd açısından Kurtubî'nin ahkâm âyetlerine yaklaşımını⁹² analiz etmemizde bize ışık tutmaktadır.

84 Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, s. 131, 135; Bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gir-nâtî, *el-Muwâjakât fi Usûli's-Şer'a*, I-IV, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kahire ts., II, 287.

85 Kurtubî, *Tefsîr*, IX, 116. 2. mesele. Yûsuf, 12/25.

86 Kurtubî, *Tefsîr*, III, 105-106. 11. mesele. 3. başlık. Bakara, 2/230; V, 73. 7. mesele. Nisâ, 4/19; V, 73. 7. mesele. Nisâ, 4/19.

87 Kurtubî, *Tefsîr*, X, 96. 5. mesele.

88 Nahl, 16/72.

89 Kurtubî, *Tefsîr*, X, 96. 5. mesele.

90 Bkz. Kurtubî, *Tefsîr*, XII, 110-111. 17. mesele. Nûr, 24/2; *Tefsîr*, VI, 183-184.9. mesele. Mâide, 5/93.

91 Özen, Şükrü, “İstislâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 383.

92 Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 167. 1. mesele; Bkz. *Tefsîr*, XV, 10. 1. mesele. Şûrâ, 42/13. Şûrâ, 42/13.

İstislâhı delil olarak fikhî meseleleri değerlendiren Kurtubî:⁹³ “Sonra da seni din işi konusunda açık bir yola (şeraite) koyduk. Sen ona uy, bilmeyenlerin heva ve heveslerine uyma”⁹⁴ âyetinin tefsirinde maslahatın hukukun genel gayelerinden olduğunu ve bütün şeriatlerde yer aldığını şöyle belirtmektedir:

“Yüce Allah’ın indirmiş olduğu şeraitlerde; tevhid, üstün ahlâki değerler ve maslahatlarda bir değişiklik yapmadığı, fakat her türlü eksiklikten münezzeh olan ilmine uygun olarak fer’î hususlarda aralarında farklılıklar indirmiş olduğu hususunda görüş ayrılığı yoktur.”⁹⁵

Bu değerlendirmeleri yapan Kurtubî, şeriatın korunmasını gerekli gördüğü bu esasların muhafaza edilememesi halinde ise hem kişi hem de toplum için yıkılışa kadar varabilecek bir mefsedet zinciri sürecinin kaçınılmaz olarak başlayacağını yaşamış olduğu tarihi olaylarla birçok kez örneklemiştir.⁹⁶

İslam hukukunda bütün fakihlerce benimsenen bir delil olup⁹⁷ “haram veya helâle vasıta olan şeyler”⁹⁸ şeklinde tanımlanabilen *seddü’z-zerâî*, fikhî usulünde mürsel maslahatlar esasının tamamlayıcısı⁹⁹ olarak konumlandırılmaktadır. Seddü’z-zerâînin hüccet olduğunu belirtip fikhî meseleleri onu delil olarak işleyen Kurtubî:¹⁰⁰ “Ey inananlar! Peygamber’e hitap ederken yanlış mânaları çağrıştıracak “râinâ (bizi güt)” kelimelerini kullanmayın, buna karşılık “unzurnâ (bizi gözet)” ifadesini kullanın ...”¹⁰¹ âyetinin, kötü anlama gelme ihtimali olan sözler söylemekten uzak durma ve seddü’z-zerâî olmak üzere iki hususa delil teşkil ettiğini belirtip bu delilin işlevini: “Bu ilkeye Kitap ve sünnetteki başka ifadeler de delil teşkil etmektedir. *Zerâî*, bizatihi men edilmemiş; ancak onun işlenmesi neticesinde, men edilmiş bir şeye düşmekten korkulan bir işi ifade eder” şeklinde vurgulamaktadır.¹⁰²

Ancak zar, satranç ve benzeri oyunları da seddü’z-zerâî prensibi başta olmak üzere birtakım deliller ileri sürerek değerlendiren Kurtubî,¹⁰³ hadislerde yer almadığı halde satranç oyununu hadislerde yasaklanan zar oyunu kapsamında görmekte ve

93 Kurtubî, *Tefsir*, II, 167. 12. mesele. Bakara, 2/178.

94 Câsiye, 45/18.

95 Kurtubî, *Tefsir*, XVI, 107-108. 1. mesele.

96 Kurtubî, *Tefsir*, III, 29-30. 2. mesele. Bakara, 2/216; Bkz. *Tefsir*, V, 214. 5. mesele. Nisâ, 4/90; Bkz. Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 318.

97 Bkz. Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 250-252.

98 Ebû Zehre, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 246.

99 Zeydân, *Fıkıh Usûlü*, s. 236.

100 Kurtubî, *Tefsir*, II, 41-43. 2. mesele. Bakara, 2/104; *Tefsir*, III, 171. 5. mesele. Bakara, 2/249; VII, 82-83. 3. mesele. En’âm 6/108.

101 Bakara 2/104.

102 Kurtubî, *Tefsir*, II, 41-43. 2. mesele.

103 Kurtubî, *Tefsir*, VI, 179. 12. mesele. Mâide, 5/90.

satrancın mendub oluşuna ilişkin Şâfi mezhebinin görüşlerini İbnü'l-Arabî'den sırf tenkit amacıyla nakletmektedir.¹⁰⁴ Biz Kurtubî'nin satrancın haram oluşuna seddü'z-zerâi ve diğer ileri sürdüğü delilleri kaynak almasının fıkıh usulü açısından uygun olmadığı ve Şâfi mezhebinin yaklaşım ve görüşünün daha doğru olduğu kanaatini taşıyoruz.

Kurtubî, “Bir zamanda sabit olan bir durumun aksini gösteren bir delil bulunmadıkça sonrasında da mevcut olduğuna hükmetmek”¹⁰⁵ şeklinde özetlenebilen istishâbı delil olarak Mâlikî Mezhebinin yaklaşımı çerçevesinde fikhî meseleleri değerlendirip hüküm vermektedir.¹⁰⁶ Ayrıca Kurtubî fıkıh usulü kaidelerinde yer alan istishâba ilişkin prensipler ışığında¹⁰⁷ fikhî meseleleri değerlendirmektedir.¹⁰⁸ Meselâ Kurtubî, “Ey Peygamber! Eşlerini memnun etmek arzusuyla niçin Allah'ın sana helâl kıldığını kendine yasaklıyorsun?..”¹⁰⁹ âyetinin tefsirinde, “Berâet-i zimmet asıldır”¹¹⁰ prensibinin hukuk normlarına etkisini söz konusu etmektedir.¹¹¹

Kurtubî, fakihlerin cumhurunun benimsediği gibi kavlü's-sahâbe (sahâbenin görüş ve fetvâsı) delilini naslardan sonra yer alan şer'î bir hüccet¹¹² olarak kabul etmenin yanı sıra kıyasa muhalif olan sahâbe kavlinin de delil alınabileceğini, “O sayılı günlerde oruç tutunuz. Kim hasta olur veya yolculukta bulunursa, tutamadığı günler sayısınca diğer günlerde orucunu tutsun...”¹¹³ âyetinin tefsirinde, eriştiği ramazanda orucunu tutamayıp bir sonraki ramazana kadar hastalığı devam edenin orucu meselesini değerlendirirken ifade etmektedir.¹¹⁴ Bununla birlikte müfessir, Kitap ve sünnete ters düşen kavlü's-sahâbeyi¹¹⁵ ise açık biçimde tenkit etmektedir.¹¹⁶

104 Kurtubî, *Tefsir*, VIII, 245-246. 7. mesele. Yunus, 10/32.

105 Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 376; Bkz. Abdülhamid, *Hucuyetü'l-keyyâs*, ss. 49-51; Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 254-260.

106 Kurtubî, *Tefsir*, I, 221-222. 5. mesele. Bakara, 2/36. (Hanefiler ve Mâlikiler vasf istishâbının, yeni bir hakkın isbatı için hüccet olmadığını yalnız def', yani iddia edilen bir hakkı ortadan kaldırma, yönünden hüccet olduğunu kabul etmişlerdir. Şafililer ve Hanbeliler ise hem def' hem de isbat için hüccet kabul ederler. Bkz. Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, ss. 82-83; Bardakoğlu, “İstishâb”, *DİA*, XXIII, 379-381).

107 Bardakoğlu, “İstishâb”, *DİA*, XXIII, 380; Bkz. Ali Himmet Berki, *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1990, s. 19. (md. 4-6, 8-10), s. 26 (md. 76-77); Abdülhamid, *Hucuyetü'l-keyyâs*, s. 49.

108 Bkz. Kurtubî, *Tefsir*, XVIII, 118-119. 5.mesele. Tahrîm, 66/1; Bkz. *Tefsir*, I,179-180.1-3.mesele. Bakara, 2/29.

109 Tahrîm, 66/1.

110 Berki, *Mecelle*, s.19. (md. 8).

111 Kurtubî, *Tefsir*, XVIII, 118-119.5.mesele; Bkz. *Tefsir*, I, 179-180.1-3. mesele. Bakara, 2/29.

112 Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s.185.

113 Bakara 2/184.

114 Kurtubî, *Tefsir*, II, 188. 11. mesele. Bakara, 2/184.

115 Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usulü*, ss. 245-246.

116 Kurtubî, *Tefsir*, II, 130-131. 4. mesele. Bakara, 2/164.

Hanefilerin cumhuru ve Mâlikî ve Şâfîilerden bazıları,¹¹⁷ kaynaklarda zikredilen ve neshedilip edilmedikleri¹¹⁸ nasın siyak ve sibakından anlaşılmayan eski şeriatlere ait hükümlerin (Şer'ü men kablênâ)¹¹⁹ bizim için de şer'î delil olabileceğini ve onunla amel etmemizin vâcip olduğunu¹²⁰ belirtmişlerdir.¹²¹ Mezhep ve âlimlerin görüşlerini mukayeseli şekilde işleyerek şer'ü men kablênânın hüccet oluşunu ortaya koymaya çalışan Kurtubî de¹²² bu görüştedir.¹²³ Meselâ Kurtubî, “Derken kadınlardan birisi sıkıla sıkıla ona doğru geldi: “Babam sana (hayvanlarımızı) sulamanın ücretini ödemek için seni çağırıyor” dedi...”¹²⁴ âyetinin tefsirinde babanın bâkire kızını evlendirme yetkisi meselesini işlerken bazı mezhep ve âlimlerin şer'ü men kablênâ delilini kaynak alarak birbirine muvafık veya farklılıklar içeren hukuk normu belirlediklerini ifade edip ardından kendi yaklaşımını ortaya koymaktadır.¹²⁵

Fıkhî konuları genellikle mukayeseli hukuk anlayışı zemininde değerlendiren Kurtubî, bu tutumunu fıkıh usulünün pek çok meselesinde de serdetmektedir. Müfessir, mezhep ve âlimlerin ölçü aldıkları delilleri ve onların delâlet yönündün açık ve delâletinde kapalılık bulunan lâfızlara¹²⁶ yaklaşımı istikametinde zâhir ve nas konusunu işleyip değerlendirmelerde ve tercihlerde bulunur.¹²⁷ Müfessir, pek çok defa âyetin zâhirinden istinbat edip¹²⁸ farklı yaklaşımları eleştirir ve kendi görüşünü ortaya koymaktadır. Meselâ Kurtubî, “... Yetimlere mallarını verdiğinizde, şahit bulundurun...”¹²⁹ âyetinin tefsirinde, yetimlere mallarını teslim ederken şahid bulundurma hususunu âyetin zahiri açısından ele alıp mukayeseli şekilde

117 Bkz. Kurtubî, *Tefsir*, I, 318. 8. mesele. Bakara, 2/273.

118 Kurtubî, *Tefsir*, IV, 37. 3. mesele. Âl-i İmrân, 3/23.

119 Şer'ü men kablênâ (Bizden öncekilerin şeriatleri), Allah'ın bizden önceki ümmet ve milletler için meşrû kılıp onlara tebliğ edilmek üzere resûl ve nebilerine indirdiği hükümler olarak ifade edilmektedir. İslâm hukukçuları, İslâmî kaynaklar vasıtasıyla öğrenilemeyen eski şeriatlere ait hükümlere itibar edilemeyeceğini ittifakla kabul etmişlerdir (Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 261-262; Zeydân, *Fıkah Usulî*, ss. 247-250).

120 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 66. 1. mesele. En'âm, 6/90; Bkz. *Tefsir*, XVI, 108. 2. mesele. Câsiye, 45/18.

121 Hallâf, Masâdir, s. 94; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 262; Abdülhamid, *Hucçiyetü'l-keyyâs*, s. 44-46.

122 Kurtubî, *Tefsir*, I, 318. 8. mesele. Bakara, 2/273.

123 Kurtubî, *Tefsir*, XIII, 177. 8. mesele; VI, 113-114. 1. mesele. Mâide, 5/45; XII, 22. Hac, 22/23.

124 Kasas, 28/25.

125 Kurtubî, *Tefsir*, XIII, 177. 8. mesele; Bkz. *Tefsir*, VI, 113-114. 1. mesele. Mâide, 5/45.

126 Lafızlar mânâyâ delâleti yönünden, mânâyâ delâleti açık ve mânâyâ delâleti kapalı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mânâyâ delâleti açık olan lafızlar, açıklık derecesi itibarıyla en kuvvetliye doğru zâhir, nas, müfessir ve muhkem şeklinde; mânâyâ delâleti kapalı olan lafızlar da en kapalıya doğru hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih şeklinde dörder kısım ve kademedede ele alınır. Bu ayrım ve sıralama Hanefî usulcülerinden benimsenmiş olup Şâfî usulcülerinin açıklık yönünde zâhir, nas veya sarîh nas, gayri sarîh nas; kapalılık yönünde de mücmel ve müteşâbih şeklinde pek de net olmayan ikili ayrımlarla yetinmişlerdir. (Ali Bardakoğlu, “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), IX, 120; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 110-126)

127 Kurtubî, *Tefsir*, II, 223-224. 3. mesele. Bakara, 2/188.

128 Kurtubî, *Tefsir*, III, 46. 3. mesele. Bakara, 2/220; Bkz. *Tefsir*, V, 36. 15. mesele. Nisâ, 4/6; II, 145-146. 6. mesele. Bakara, 2/173.

129 Nisâ, 4/6.

değerlendirmekte ve diğer görüşlerin yanlışlığını ve kendi görüşünün sahih oluşunu: “Âyetin maksadında zâhir olan, sizler velâyetiniz altında bulunana herhangi bir harcamada bulunursanız, buna şâhid tutunuz. Böylece herhangi bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa, belge getirmek mümkün olur. Çünkü şahit tutarak emanet alınan her bir maldan ibrâ olmak ancak onun ödendiğine dair şahid getirmekle mümkündür”¹³⁰ yaklaşımıyla sergilemektedir.

Kurtubî, âyetleri tefsir ederken zâhiri esas olarak fikhî hükümler ileri sürmenin yanı sıra,¹³¹ âyetin zâhirinin onu anlamada yeterli olmayabileceğini,¹³² zâhiri ortadan kaldıran bir nas bulunmadıkça asıl olanın zâhir delili almak olduğunu,¹³³ zâhirin teâruzu durumunda ise tahsise gidilmesi gerektiğini¹³⁴ ve bazı zâhir lafızların nasa yakın özellikler taşıdığı¹³⁵ gibi hususları da ortaya koymaktadır.

Kurtubî, lafzın mânaya delâlet tarz ve keyfiyeti olarak tanımlanabilen delâlet yollarına¹³⁶ çokça yer vermektedir. Müfessir, fıkıh usulünde lafzın, lafız ve sigasından ilk bakışta anlaşılman mânaya, harfi mânasına delâlet etmesi şeklinde ifade edilen ve “dâl bi'l-ibâre” olarak isimlendirilen ibârenin delâletini,¹³⁷ fikhî meseleleri değerlendirirken ölçü alıp hukuk normları belirlemektedir.¹³⁸

Yine Kurtubî, müçtehidler arasında farklı yaklaşımların mevcut olduğu¹³⁹ ve lafzın, ibârenin delâletinin ve sözün sevkediliş gayesinin dışında kalan, fakat yine de dil ve mantık kurallarına göre lafızdan dolayı olarak çıkarılabilen bir mânaya delâleti olarak tanımlanan işâretin delâletini de,¹⁴⁰ kıstas alıp istinbatta bulunmaktadır.¹⁴¹

Meselâ Kurtubî, “... Bu durumda emziren annelerin yiyecek ve giyeceği sosyal durumlarına göre babaya aittir...”¹⁴² âyetinin tefsirinde nafaka yükümlülüğü konusunu ibârenin delâletini delil olarak şöyle hüküm vermektedir:

130 Kurtubî, *Tefsîr*, V, 36. 15. mesele.

131 Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 91. 2. mesele. En'âm, 6/121; VI, 81. 3. mesele. Mâide, 5/93.

132 Kurtubî, *Tefsîr*, I, 170. Bakara, 2/24; Bkz. *Tefsîr*, III, 229. 2. mesele. Bakara, 2/272.

133 Kurtubî, *Tefsîr*, XII, 23. Hac, 22/23.

134 Kurtubî, *Tefsîr*, V, 229-231. 7. mesele. Nisâ, 4/93.

135 Kurtubî, *Tefsîr*, II, 264-265. 5. mesele. Bakara, 2/ 196.

136 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 120; Bkz. Hanefî mezhebine göre lafızdan anlaşılman mânâ nassın ibâresi, işâreti, delâleti veya iktizâsı olmak üzere dört yolla anlaşılabilir. Cumhûr ise buna mefhum-i muhâlefet delâletini de ilâve etmektedir. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 126.

137 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 121; Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usûlü*, s. 334-335.

138 Kurtubî, *Tefsîr*, III, 112. 8. mesele. Bakara, 2/233.

139 Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 127-128,

140 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 121.

141 Kurtubî, *Tefsîr*, III, 270. 38. mesele. Bakara, 2/282.

142 Bakara, 2/233.

“Allah Teâlâ'nın: “yiyecek ve giyeceği” buyruğunda yer alan “yiyecek (rızk)” kelimesi “yeterli yiyecek” anlamındadır ve bu âyette çocuğun nafakasını temin etmenin, zayıflığı ve acizliği sebebiyle babanın görevi olduğuna delil vardır. Şanı yüce Allah burada yiyecek ve giyeceği annelere izafe etmiştir. Çünkü çocuk gıdaya süt emerek anne vasıtasıyla ulaşabilmektedir.”¹⁴³

Ayrıca Kurtubî, “... Şahitler, şahitlik yapmaya çağrıldıkları zaman bundan kaçınmasınlar...”¹⁴⁴ âyetinin tefsirinde ise işâretin delâletini esas alıp bu âyete yaklaşmakta ve ona bu istikamette şöylece mana vermektedir:

“Derim ki: Bu âyetin devlet başkanının insanlar için şahitlik etmek üzere görevliler tayin etmesine ve bunlara beytûlmalden ihtiyaçlarına yetecek kadar bir maaş bağlamasının câiz olduğuna delil alınması da mümkündür. Bu gibi kimselerin insanların haklarını, o hakları korumak üzere, insanların haklarına şahit olarak, onlara dair bilgi sahibi olmaktan başka bir işleri olmaz. Eğer böyle bir şey olmazsa haklar zayi ve batıl olur. Bu durumda âyetin anlamı; haklarını aldıkları takdirde şahitler, şahitlik etmek üzere çağrılmayı reddetmeye kalkışmasınlar, şeklinde olur. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.”¹⁴⁵

Yine Kurtubî, fıkıh usulünde nasın, ibâresiyle delâlet ettiği mânânın özüne ve illetine inilerek benzeri veya daha elverişli bir başka olaya da uygulanması şeklinde tanımlanan nasın delâletini (delâletin delâleti, fahve'l-hitâb, mefhûm-i muvâfakat)¹⁴⁶ delil olarak fikhî meseleleri değerlendirmekte¹⁴⁷ ve bu konuda da hukukçular arasında farklı yaklaşımların olduğunu: “İşte bu mefhûmü'l-hitâbı kabule dair en açık delildir. Bu konuda âlimler arasında oldukça görüş ayrılıkları vardır ve fıkıh usulü kaynaklarında bunlar belirtilmiştir”¹⁴⁸ ifadeleriyle dile getirmektedir. Meselâ Kurtubî, “... Eğer onlardan biri veya her ikisi, senin yanında ihtiyarlayacak olursa, sakın onlara “öf” deme...”¹⁴⁹ âyetinin “sakın onlara “öf” deme” bölümünü nassın delâleti istikametinde tefsir etmektedir.¹⁵⁰

143 Kurtubî, *Tefsir*, III, 112. 8. mesele.

144 Bakara, 2/282.

145 Kurtubî, *Tefsir*, III, 270. 38. mesele.

146 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 121; Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usûlü*, s. 339.

147 Kurtubî, *Tefsir*, X, 157. 12. mesele. İsrâ, 17/23.

148 Kurtubî, *Tefsir*, IV, 80-81. 2. mesele. Âl-i İmrân, 3/75.

149 İsrâ, 17/23.

150 Kurtubî, *Tefsir*, X, 157. 12. mesele.

Kurtubî, iktizâ yoluyla delâlet” veya “nasın iktizâsı”¹⁵¹ konusu ışığında âyetleri tefsir ve te’vil ettiği gibi,¹⁵² lafzın, söylendiği alanın dışında kalan, fakat yine de lafızdan anlaşılan mânaya delâleti olarak tanımlanan mefhûmun delâleti¹⁵³ açısından da fikhî meseleleri değerlendirip¹⁵⁴ bu delile karşı çıkanları ise tenkit etmektedir.¹⁵⁵ Meselâ, “Anneleriniz size haram kılındı”¹⁵⁶ mealindeki âyetin takdiri, “Annelerinizi nikâhlamanız size haram kılındı” tarzındadır.¹⁵⁷ Kurtubî de bu âyeti iktizânın delâletine göre şöyle tefsir etmektedir: “Yüce Allah’ın: “Anneleriniz, kızlarınız... size haram kılındı” âyeti, şu anlama gelmektedir: Annelerinizi nikâhlamanız, kızlarınızı nikâhlamanız... size haram kılınmıştır.”¹⁵⁸

Ayrıca Kurtubî, “Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşinizin kızları, kız kardeşlerinizin kızları, sütanneleriniz, süt kardeşleriniz...”¹⁵⁹ âyetinin tefsirinde evliliği haram kılan süt akrabalığı hususunu mukayeseli şekilde değerlendirirken delîlü’l-hitâbî (mefhûm-i muhâlefeti) esas alan görüşlere de yer vermektedir. Müfessir, söz konusu delilin kabulü hususunda görüş ayrılığı bulunduğunu belirtip kendi yaklaşımını sergilerken delîlü’l-hitâbî (mefhûm-i muhâlefeti) delil alıp bu hususu: “..Burada süt emmeler, “bilinen” diye nitelendirilmiştir. Bu ise, emilen sütün küçüğün karnına vardığı vehmedilen yahut bu hususta şüpheye düşülen emme hallerini dışarıda bırakmaktadır. Burada delîlü’l-hitâb (mefhûm-i muhâlefet), şunu ifade etmektedir: Eğer süt anneler “bilinen” türden değıseler haram kılmazlar. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır”¹⁶⁰ şeklinde izah etmektedir.

Lafızların şümulü âmm ve hâss ve mutlak ve mukayyed olmak üzere iki yönden tetkik konusu olmaktadır.¹⁶¹ Kurtubî, “Allah alışverişi helâl, ribâyı haram kıldı”¹⁶² âyetinin tefsirinde bu durumun örneğini sergilemektedir. Müfessir, “Allah Teâlâ’nın: “Allah alışverişi helâl, ribâyı haram kıldı” âyeti, Kur’an’ın umumundandır. “Alışveriş (el-bey)” kelimesinin başına gelen lâm-ı ta’rif, ahd için değil cins içindir. Çünkü daha önceden kendisine râci olacak herhangi bir alışverişten söz edilmemiştir.”

151 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 121; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 130-131.

152 Kurtubî, *Tefsir*, V, 78. 1. mesele.

153 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 122.

154 Kurtubî, *Tefsir*, V, 80-82. 6. mesele. Nisâ, 4/23; I, 234. Bakara, 2/41

155 Kurtubî, *Tefsir*, I, 234. Bakara, 2/41

156 Nisâ, 4/23.

157 Bardakoğlu, “Delâlet”, *DİA*, IX, 121; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 130-131.

158 Kurtubî, *Tefsir*, V, 78. 1. mesele.

159 Nisâ, 4/23.

160 Kurtubî, *Tefsir*, V, 80-82. 6. mesele; Süt emzirme ve hükümleri için krş. Zuhaylî, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, X, 29-45; Celâl Yıldırım, *Kaynaklarıyla İslâm Fıkhu: İbâdât, Muâmelât, Ferâiz*, I-IV, Uysal Kitabevi, Konya, 1991, III, 5-19.

161 Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 140.

162 Bakara, 2/275.

şeklinde belirtip konuyu mukayeseli olarak işledikten sonra kendi görüşünü: “Ancak bu âyetin umûm ifade ettiğini ifade eden birinci görüş daha sahihtir. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır” sözleriyle belirtmektedir.¹⁶³

Tefsirinde lafızları şümul açısından da¹⁶⁴ ele alan Kurtubî,¹⁶⁵ ayrıca nesh ve tahsis arasındaki farkı da zikrederek, hâss kavramını genel bir hükümden tahsis (özelleştirme) diye nitelemektedir.¹⁶⁶ O, Kur’an’ın sünnetle tahsis edilip edilemeyeceği hususunu mukayeseli şekilde işleyip,¹⁶⁷ Kur’an’ın âmmının sünnetle tahsis edilebileceği yaklaşımını benimsemekte¹⁶⁸ ve Kur’an’ın âmmının örf ve âdetle de tahsis edilebileceğini: “... Çocuklarınıza sütannesi tutmak isterseniz, örfe göre ücretlerini verdiğinizde, sizin için bir sakınca yoktur...”¹⁶⁹ âyetinin tefsirinde savunmaktadır.¹⁷⁰

Usulcülerin çoğunluğuna göre Kur’an’ın âmm ifadeleri haber-i vâhid ve kıyas gibi zannî delillerle baştan tahsis edilebilir. Nitekim Kur’an’ın umûm ifade eden birçok âyeti âhâd haberle ve kıyasla tahsis edilmiştir.¹⁷¹ Müfessir de, sünnetin Allah’ın kitabı kapsamında olduğunu söyleyip Kur’an’ın âmmının haber-i vâhidle tahsis edilebileceğini benimsemekte¹⁷² ve lafzın umumi oluşunu sebebin hususi olmasının engellemeyeceğini belirtmektedir. Bu açıdan müfessir, münferit olaylar için nâzil veya vârit olmuş âmm lafızların da umûm ifade ettiği hususunu,¹⁷³ “Sebebin özelliği değil; hükmün umumiliği nazarı itibara alınır”¹⁷⁴ şeklinde değerlendirmektedir.¹⁷⁵ Ayrıca o, Kur’an’ın âmmını tahsis ettiği ileri sürülen hadisleri tenkit etmekte¹⁷⁶ ve onun umumunun tahsisi için geçerli delilin gerekli olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷

Yine Kur’an ve hadis metinlerinin yorumu konusunda fıkıh usulünde geliştirilen terminoloji içinde önemli bir yere sahip olan mutlak ve mukayyed lafzın delâletinin vasıf, şart, zaman, mekân gibi kayıtlarla sınırlandırılmış olup olmadığını belirten bir

163 Kurtubî, *Tefsir*, III, 241. 15. mesele.

164 Bkz. Ali Bardakoğlu, “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 552; Krş. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 140-141.

165 Kurtubî, *Tefsir*, III, 241. 15. mesele. Bakara, 2/275.

166 Kurtubî, *Tefsir*, II, 46. 9. mesele.

167 Kurtubî, *Tefsir*, II, 145. 5. mesele. Bakara, 2/173.

168 Kurtubî, *Tefsir*, II, 145. 4. mesele. Bakara, 2/173.

169 Bakara, 2/233.

170 Kurtubî, *Tefsir*, III, 117-118. 17. mesele.

171 Bardakoğlu, “Âm”, *DİA*, II, 552-553; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 146-148.

172 Kurtubî, *Tefsir*, VI, 8. 4. mesele. Mâide, 5/1.

173 Bardakoğlu, “Âm”, *DİA*, II, 552-553; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 146-148.

174 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 167. 1. mesele. Arâf, 7/31.

175 Bkz. Kurtubî, *Tefsir*, IV, 274-275. 1.mesele. Nisâ, 4/115-116; V, 179-180. 1. mesele.

176 Kurtubî, *Tefsir*, II, 164-165. 7. mesele. Bakara, 2/178.

177 Kurtubî, *Tefsir*, III, 74. 9. mesele. Bakara, 2/226.

kavram çiftinin¹⁷⁸ iyi bilinmesi gerektiğini ifade eden Kurtubî, aksi takdirde mutlak ve mukayyedin nesh konusuyla karıştırılabileceğine; “Bu hususta basireti olmayan kimse bunun haberlerde nesih türünden olduğunu zannedebilir. Oysa durum böyle değildir. Bu, mutlak ifade kullandıktan sonra onu kayıtlı olarak dile getirmek demektir”¹⁷⁹ şeklinde dikkat çekmektedir.

Fıkıh usulünde aynı lafzın bir nasta mutlak iken; başka bir nasta mukayyet bulunması ihtimali vardır ki bu durumda mukayyetten çıkan anlamın esas alınmasına “mutlakın mukayyede hamli” denilmektedir.¹⁸⁰ Kurtubî, mutlakın mukayyede hamlini delil olarak fikhî meseleleri değerlendirmektedir. Meselâ “Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir”¹⁸¹ âyetinin tefsirinde konuyu mukayyese olarak işledikten sonra konuyu şöyle değerlendirmektedir:

“Derim ki: Şanı yüce Allah burada kan kelimesini mutlak olarak zikrettiği halde En’âm 6/145. âyette, onu akmış niteliği ile kayıtlamaktadır. Âlimler, icmâ ile buradaki mutlakı mukayyede hamletmişlerdir. Buna göre burada, kan kelimesinden, “akmış kan” kastedilmektedir. Çünkü ete karışmış durumda bulunan kanın haram olmadığı icmâ ile kabul edilmiştir.”¹⁸²

Bir nasta mutlak olarak yer alan bir lafız başka bir nasta mukayyede olarak gelmişse mutlak haline göre amel edilir ve takyidine dair delil bulunmadıkça takyid edilmesi doğru olmaz.¹⁸³ Bu açıdan Kurtubî, “O sayılı günlerde oruç tutunuz. Kim hasta olur veya yolculukta bulunursa, tutamadığı günler sayısınca diğer günlerde orucunu tutsun...”¹⁸⁴ âyetinin tefsirinde kaza oruçlarının peş peşe tutulmasının yanında, ayrı ayrı da tutulup tutulamayacağı hususunu işlerken bu konunun örneğini de sergilemiş olmaktadır. Ramazan ayında hastalık veya yolculuk sebebiyle orucunu tehir eden kişinin tutamadığı oruçları kaza etmesiyle ilgili âyette¹⁸⁵ geçen *günler* kelimesi, aynı konuda olmak üzere, başka bir nasta mukayyede olarak, *peş peşe* kaydıyla, zikredilmiştir. Bundan çıkan sonuç, böyle bir kimsenin tutamadığı günlere karşılık

178 Ferhat Koca, “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 402; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 151-152.

179 Kurtubî, *Tefsir*, II, 46. 10. mesele.

180 Koca, “Mutlak”, *DİA*, XXXI, 404; Bkz. Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, s. 152-154.

181 Bakara, 2/173.

182 Kurtubî, *Tefsir*, II, 148. 14. mesele; Ayrıca Bkz. *Tefsir*, VII, 119-124. 1-3. mesele.

183 Koca, “Mutlak”, *DİA*, XXXI, 403; Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usûlü*, ss. 265-266.

184 Bakara, 2/184.

185 Bakara, 2/185.

kaza edeceği günleri peş peşe tutma mecburiyetinin olmadığıdır.¹⁸⁶ Kurtubî, konuya ilişkin hadisleri ve farklı yaklaşımları değerlendirdikten sonra bu görüşü paylaştığını ifade etmektedir.¹⁸⁷

Geçerli delilin mutlak lafzı mukayyed kılabilceğini¹⁸⁸ belirten Kurtubî,¹⁸⁹ diğer yandan ise bir nasta mukayyet olarak yer alan bir lafız başka bir nasta mutlak olarak geçmemişse kayıtlı haline göre amel edilmesi ve kaldırıldığına dair delil bulunmadıkça bu kaydın dikkate alınması gerektiğini¹⁹⁰ benimsemektedir.¹⁹¹

Fıkıh usulünde, Kur'an ve sünnetteki emir kiplerinin ve bu anlama gelebilecek diğer ifade şekillerinin mânaya delâleti ve bunlardan hüküm çıkarılması hususu ayrı bir önem taşır.¹⁹² Kurtubî de tefsirinde emir/teklif sigalarını değerlendirmektedir. Âlimlerin çoğunluğuna göre mutlak emir sigası ilk planda vücûbu, yani o işin yapılmasının kesin ve bağlayıcı tarzda talep edildiğini ifade eder. Emir vücûb dışında kalan bir mânaya ancak bunu destekleyecek bir karine bulunduğu hamledilebilir.¹⁹³ Bu hususta Kurtubî, mutlak emrin vücûb ifade ettiğini¹⁹⁴ ve vücûb ve mubahlık ifade eden emir sigasının bir âyette ictimâ edebileceğini belirtmektedir.

Meselâ Kurtubî, "... Meyve verdiklerinde meyvelerinden yiyin. Hasat vaktinde yoksulların hakkını verin..."¹⁹⁵ âyetinin tefsirinde vücûb ve mubahlık ifade eden emir sigasının bir âyette birlikte bulunabileceğine dikkat çekmektedir.¹⁹⁶ Ayrıca bu hususta müfessir emrin yerine getirilmesini fevr ve terâhi açısından¹⁹⁷ değerlendirerek emredilen hususun fevren yapılması gerektiğini de¹⁹⁸ belirtmektedir.

Kurtubî, ahkâm âyetlerini ele alırken fikhî mesele ve konularda fıkıh usulü kaidelerinden çokça istifade etmiştir. Meselâ fıkıh usulü ilminin "mânada kullanışı itibariyle lafızlar" konusuna dahil olan hakikat ve mecâz¹⁹⁹ hususunun kriterlerinden "Bir lafzın mecâza hamledilmesi câiz değildir. Bu ancak bir delâletle ola-

186 Koca, "Mutlak", *DĀA*, XXXI, 403; Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usulü*, ss. 265-266.

187 Kurtubî, *Tefsir*, II, 187. 7. mesele. Bakara, 2/184.

188 Koca, "Mutlak", *DĀA*, XXXI, 403; Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usulü*, s. 266.

189 Kurtubî, *Tefsir*, V, 46. 5. mesele. Nisâ, 4/11.

190 Koca, "Mutlak", *DĀA*, XXXI, 403-404.

191 Kurtubî, *Tefsir*, V, 72-73. 9. mesele. Nisâ, 4/23.

192 Salim Ögüt, "Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DĀA)*, XI, 119.

193 Ögüt, "Emir", *DĀA*, XI, 119-120; Bkz. Ebû Zehra, Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, ss. 155-163.

194 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 155. 2. mesele. Arâf, 7/12.

195 En'âm, 6/141.

196 Kurtubî, VII, 108. 4. mesele.

197 Bkz. Ögüt, "Emir", *DĀA*, XI, 121.

198 Kurtubî, *Tefsir*, I, 310. Bakara, 2/69.

199 Bkz. Zeydân, *Fıkıh Usulü*, s. 310-313.

bilir²⁰⁰ prensibini²⁰¹ ve “açık delâletli lafız” konusuna dahil olan zâhir hususunun kriterlerinden “Zâhir, mânasını terk edilmesini gerektiren bir delil bulunmadıkça, zâhir mânasıyla amel etmek icâbeder”²⁰² kaidelerini esas alarak konuları değerlendirmektedir.²⁰³ Yine Müfessir, “âyetin herhangi bir sebep üzerine inmiş olması, onun lafzının umumi oluşuna mâni değildir”²⁰⁴ gibi kaideleri delil alarak âyetleri tefsir etmekte ve fikhî değerlendirmelerde bulunmaktadır.²⁰⁵

Meselâ Kurtubî, “Ey Âdem’in çocukları! Mescide gittiğinizde güzel elbiselerinizi giyinin. Yiyeceğinizi, için israf etmeyin...”²⁰⁶ âyetinin tefsirinde, “âyetin herhangi bir sebep üzerine inmiş olması, onun lafzının umumi oluşuna mâni değildir”²⁰⁷ prensibini: “Yüce Allah’ın: “Ey Âdem’in çocukları!” hitabında o kastedilmekle birlikte hitap bütün insanlardır ve bu âyet bundan dolayı namaz için yapılmış bütün mescidler hakkında umumidir. Çünkü sebebin özelliği değil, hükmün umumiliği nazarı itibara alınır”²⁰⁸ şeklinde ileri sürerek onu kıstas almaktadır.

İstinbatın genel olarak, “hakkında nas bulunmayan bir konuda herhangi bir icthad nevi ile hüküm çıkarmak veya illeti tespit etmek” anlamına geldiği söylenebilir.²⁰⁹ Kur’an ahkâmının açık olanları yanında daha çoğunun âyetlerin derinliğinde mevcut olması sebebiyle, Kur’an-ı Kerîm’den fikhî hükümleri istinbat etmek müctehidlik meleke ve vasfını gerektirmektedir. Kurtubî, tefsirinde çeşitli şekillerde pek çok ahkâm istinbatına yer vererek bu ilmî şahsiyetini ortaya koyup²¹⁰ ahkâm istinbatını çeşitli şekil ve yöntemlerle gerçekleştirmektedir. Meselâ müfessir kendi icthadı olarak bir âyetten pek çok istinbatta bulunmaktadır.²¹¹ Müfessir, birçok fıkıh usulü ıstılah ve delilini de âyetlerden istinbat etmektedir.²¹² Bunun yanında bir âyetten yapılan istinbatların bir kısmının diğer mezhep ve âlimlerin bir kısmının da kendi istinbatı olduğunu belirtmekte ve bunları ilmi kriterlere göre değerlendirmektedir.²¹³

200 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 369.

201 Kurtubî, *Tefsir*, V, 142. 2. mesele. Nisâ, 4/43.

202 Bkz. Zeydân, *Fıkah Ustûlü*, s. 318-319.

203 Kurtubî, *Tefsir*, II, 124. 2. mesele. Bakara, 2/159.

204 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 101, 234, 235; II, 408; Ekrem Gülşen, *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2002, ss. 190-191.

205 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 167. 1. mesele. Arâf, 7/31; Ayrıca Bkz. *Tefsir*, II, 138. 1. mesele. Bakara, 2/168; II, 124. 1. mesele. Bakara, 2/159. IV, 144-145. 1. mesele. Âl-i İmrân, 3/135.

206 Arâf 7/31.

207 Bkz. Cessâs, a.g.e., I, 101, 234, 235; II, 408; Gülşen, *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, ss.190-191.

208 Kurtubî, *Tefsir*, VII, 167. 1. mesele; Ayrıca Bkz. *Tefsir*, II, 124. 1. mesele. Bakara, 2/159. IV, 144-145. 1. mesele. Âl-i İmrân 3/135.

209 Ferhat Koca, “İstinbat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 368-369.

210 Bkz. İbn Ferhûn, *Dibâc*, II, 309.

211 Kurtubî, *Tefsir*, VI, 6. 1.mesele. Mâide, 5/1; Bkz.a. e. IX, 87. 9. mesele. Yûsuf, 12/5.

212 Kurtubî, *Tefsir*, II, 41. 2. mesele. Bakara, 2/104; Bkz. *Tefsir*, I, 318. 8. mesele. Bakara, 2/73.

213 Kurtubî, *Tefsir*, X, 33-37. Hicr, 15/80.

Âyetten yapmış olduğu istinbata diğer âyet ve hadisleri delil getiren müfessir,²¹⁴ bazen de aklî açıdan delil getirmektedir.²¹⁵ Kurtubî, delilini belirterek âyetten istinbatta bulunduktan sonra kendi görüşünde olan mezhep ve âlimlerin yaklaşımlarına da yer vermektedir.²¹⁶ Kendisi istinbatta bulunmaksızın mezhep ve âlimlerin âyetten gerçekleştirdiği istinbatı ele alarak bunlar arasında tercih yapan Kurtubî,²¹⁷ aynı zamanda âyetten yanlış istinbat edildiğini ileri sürerek bunları tenkit etmektedir.²¹⁸ Âyetten yaptığı istinbatlara ilişkin bir örnek vererek konuyu somutlaştırabiliriz.

Kurtubî, “Ey inananlar! Bütün sözleşmelerinizi yerinize getiriniz. Hac ve umre için ihramlı iken avlanmayı helâl görmemek koşuluyla, haram olduğu ilerde açıklanacakların dışında kalan küçük ve büyük baş evcil hayvanlar size helâl kılınmıştır...”²¹⁹ âyetinin beş hüküm ihtiva ettiğini: “Bu âyet, söz söyleme hakkında basiret sahibi olan herkese, fesahatı ve lafızlarının azlığına rağmen ihtiva ettiği manalarının çokluğuyla kendisini açıkça gösteren bir âyettir ve şu beş hükmü içermektedir” sözleriyle belirtmekte ve onları: “Akidleri yerine getirme emri, büyük baş hayvanların helâl kılınması, bundan sonra gelenlerin istisna edilmesi, avlanılanlar hususunda ihramlıyken avlanılanların istisna edilmesi ve âyetin iktiza ettiği ihramlı olmayan kimseler için avlanmanın mubah oluşu.” şeklinde sıralamaktadır.²²⁰

Hadislerden de ahkâm istinbat eden Kurtubî,²²¹ âlimlerin hadis veya hadislerden yaptığı istinbatları değerlendirirken, gerekli gördüğünde onlardan farklı hükümler de çıkartabilmektedir.²²² Meselâ Kurtubî, “Size birisi selâm verdiğinde, ondan daha güzeli ile selâm verin ya da aynısıyla karşılık verin...”²²³ âyetinin tefsirinde önce çeşitli âyetleri delil alıp âyetlerden istinbatta bulunmakta daha sonra da zikrettiği bir hadisten²²⁴ yedi hüküm çıkartmaktadır.²²⁵

214 Kurtubî, *Tefsîr*, IX, 166. 2. mesele. Yûsuf, 12/81; Bkz. *Tefsîr*, X, 51. 3. mesele. Nahl, 15/7.

215 Kurtubî, *Tefsîr*, X, 282. 2. mesele. Kehf, 18/66-70.

216 Kurtubî, *Tefsîr*, X, 233-234. 2. mesele. Kehf, 18/10.

217 Kurtubî, *Tefsîr*, VIII, 217. 4. mesele. Tevbe, 19/20.

218 Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 229-230. 2. mesele. Arâf, 7/150; Bkz. *Tefsîr*, XV, 140. 6. mesele. Sâd, 38/44; V, 277. 2. mesele. Nisâ, 4/128.

219 Mâide 5/1.

220 Kurtubî, *Tefsîr*, VI, 6. 1. mesele.

221 Kurtubî, *Tefsîr*, V, 207-208. 4. mesele. Nisâ, 4/86.

222 Kurtubî, *Tefsîr*, VIII, 124. 5. mesele. Tevbe, 9/40.

223 Nisâ, 4/86.

224 Buhârî, Enbiyâ, 1; İsti'zân, 1; Cennet, 1.

225 Kurtubî, *Tefsîr*, V, 207-208. 4. mesele.

III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kurtubî'nin yaşadığı zaman ve mekân Doğu ve Batı değerlerinin birbirleriyle yakından tanışıp yüzleştiği bir dönem olup müfessir ve tefsiri de Endülüs'ün fethinden yıkılışına kadar süren ilmî, ictimai, iktisadî ve siyasî gelişmelerin çok önemli tanıklarındır; Kurtubî, yaşadığı pek çok olayı eserine kaydedip onları Kur'an perspektifinden değerlendirmiştir.

Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde eserinin yazılış amacını ve tefsirdeki usulünü ifade ederken, Kur'an-ı Kerim'in farz ve sünneti içeren şer'î ilimlerin hepsini ihtiva ettiğini belirtip bu hususları eserinde ele alacağını belirtmektedir. O, bu istikamette ahkâm tefsirine geniş yer verip fikhî konuları değerlendirmekte ve pek çok ahkâm istinbatında bulunmaktadır. Tefsirde hataya düşmekten korunmak için me'sûr tefsirin kaçınılmaz olduğunu belirtip aklî ve naklî delillerin birbirine muhtaç olduğuna dikkat çeken Kurtubî, istinbatın bu temel üzere gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Kur'an ahkâmının açık olanları yanında daha çoğunun âyetlerin derinliğinde mevcut olması sebebiyle, Kur'an-ı Kerim'den fikhî hükümleri istinbat etmek müctehidlik meleke ve vasfını gerektirmektedir. Mâlikî mezhebine mensup Kurtubî, tefsirinde çeşitli şekillerde pek çok ahkâm istinbatına yer vererek bu ilmî şahsiyetini ortaya koymaktadır.

Tefsir, hadis, fıkıh, lugat ve kıraat sahalarındaki geniş ilmini, ansiklopedik birikime haiz ahkâm ağırlıklı tefsirinde ortaya koyan Kurtubî,²²⁶ Mâlikî mezhebi mensubu olmakla birlikte, ilmî ve fikhî meselelerin analizinde genellikle objektif bir tutum sergileyip konuları mukayeseli şekilde değerlendirmiş; ayrıca pek çok meselede ilmî kıstaslarla kendi mezhep âlimlerini ve mezhebinin yaklaşımlarını da eleştirmiştir.

Müfessir, ahkâm tefsirinde birçok fıkıh ve fıkıh usulü meselelerine yer vermektedir. Bunlar arasında mânaya delâleti açık ve kapalı olan lafızlar, delâlet yolları ve şümul bakımından lafızlar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca müfessir, fıkıh usulü kaidelerinden de çokça istifade etmektedir.

Kurtubî, ahkâm âyetlerinin tefsirinde İslam hukukunun aslî ve fer'î kaynaklarını mezhepler arası mukayeseli fıkıh ilmi zemininde genellikle tarafsız bir tutumla kullanmaktadır.²²⁷ Kıyasın meşruiyetini ve hüccet oluşunu kabul ve reddedenlerin görüşleri açısından mukayeseli olarak değerlendiren Kurtubî, kıyasın aslî şer'î delillerden olduğunu Kitap ve sünnet ışığında savunmakta ve kıyası delil alarak pek çok fikhî meseleyi işlemektedir.

226 Geniş bilgi için Bkz. Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fıkıhî Tefsiri*, Basılmamış Doktora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.

227 Kurtubî'nin mukayeseli hukuk anlayışının ahkâm tefsirindeki önemi için krş. Hocaoglu, Mustafa, *Ahkâm Tefsirlerinin Usûl Açısından Mukayesesi: Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örnekleri*, Basılmamış Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.

İslam'da Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti dini hükümlerin asli iki kaynağı ve belirleyicisi olmakla birlikte; bunların kabulü, anlaşılması ve yorumlanması akılla mümkündür. Kıyas, re'y, istidlâl, istinbat, fıkıh gibi yakın içeriklere sahip kavramlarla birlikte ictihad, nasların lafız, mâna ve bilinçli boşluklarında gizli şer'î-amelî ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik beşeri çabayı ifade eder. Kıyas ve ictihadı kabul edenlerin, ashâb, tabiün ve onlardan sonra gelenlerin çoğunluğu olduğunu ve bunlara göre kıyasla teabbüdün aklen caiz ve şer'an de vaki olduğunu ifade edip bu yaklaşımı benimseyen Kurtubî, eserinde ictihadın anlam ve önemini pek çok yerde vurgulamaktadır. Bu yaklaşımını uygulamaya koyan Kurtubî, ahkâm âyetlerini Kur'an ve hadis fıkıh ve mezhepler arası mukayeseli fıkıh ilmi çerçevesinde analiz edip hukuk normları oluşturmaktadır. Müfessir fikhî meseleleri değerlendirirken genellikle ilmi kriterlere bağlı kalıp objektif bir tutum izlemekte ve gerekli gördüğünde mensubu bulunduğu Mâlikî mezhebinin yaklaşımını tenkit edip farklı görüşler ileri sürebilmektedir.

Bağımsız bir çalışmayı gerektirmekle birlikte;²²⁸ burada Kurtubî'nin ahkâm tefsirinde amaçsal perspektife sahip bir müfessir olduğuna da dikkat çekmek istiyoruz. Kurtubî, el-Câmi' *li-ahkâmi'l-Kur'an*'da şeriatın umumi maksat ve gayelerini vurgulayıp meselelerin analizinin *makâsüdü's-şerîa* prensibi çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. O, uygulamada da pek çok meseleye bu açıdan yaklaşım onları makâsîd / maslahat ekseninde incelemiş ve İslam hukukundaki ahkâmın değişmesi prensibine uygun bir tutum izlemiştir. Biz, müfessirin ahkâm âyetlerine yaklaşımının genellikle ilmî kıstaslara dayandığını ve İslam dininin hedefleriyle paralellik gösterdiğini belirlemekle birlikte; nadiren de olsa bu genel tutuma ters düşen yaklaşımlar sergileyebildiğini de gözlemledik. Meselâ Kurtubî genel olarak örf, zaman ve mekân kavramlarına yönelik fikhî konuları İslam dininin evrenselliğini ifade eden genellik ilkesi ve şer'î maksatlar muvacehesinde değerlendirip hukuk normlarını bu bakış açısına göre belirlemekle birlikte, bu hususları dikkate almaksızın kendisinin genel yaklaşımıyla ters düşen değerlendirmeler de nadiren yapmaktadır.

Kurtubî'nin şer'î delillerin *makâsüdü's-şerîa* çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine birçok kez vurgu yapması oldukça dikkat çekicidir. Biz, eserin bu niteliğinin İslam hukuk felsefesi açısından önemli olduğunu ve söz konusu açıdan incelendiğinde de onun ilim dünyasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Çünkü bu yaklaşım, İslam hukukunda "ahkâmın değişmesi", "hükümlerin bir amaca yönelik olması" ve "hukuk normlarının uygulanabilirliği" konularıyla yakından ilgilidir. Nitekim İslam hukukunun aslî ve fer'î delilleri, insanların maddî ve manevî

228 Bkz. Abdullah Bayram, "Ahkâm Âyetlerini Yorumlamada Kurtubî Tefsiri'nin Makâsîd Açısından Analizi", *Gİ-EAD*, Gümüşhane 2013, II/4, 75-95.

yararlarını gerçekleştirme amaçlamaktadır.²²⁹ Kurtubî de eserinde İslâm hukuku kaynaklarının, makâsıd / maslahat zemininde ele alınıp onların yorumunun insanlığın ortak ideal ve değerleriyle çelişmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Biz, Kur'an'ın maksatları ile örtüşen bu bakış açısının, ahkâm tefsirine yeni açılımlar getirebilecek verilere ve potansiyele hâiz olduğunu düşünüyoruz.

229 Geniş bilgi için Bkz. Şelebî, M. Mustafa, *Ta'lîl'l-ahkâm: arz ve tablîl li-tarîkati'l-ta'lîl ve tatavvurâtihâ fı usûri'l-ictihâd ve'l-taklîd*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981/1401; Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh Usûlüünün Mahiyeti ve Gayesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008.

KAYNAKÇA

- Abdülhamîd, Ömer Mevlûd, *Hucûyyetü'l-Kıyâs fi Usûli'l-fıkhi'l-İslâmî*, Câmî'atü Kâryûnus, Bingazi 1981.
- Ağırakça, Muhammed Hamidullah, “Hz. Peygamber’in İctihadlarına Fizik ve Sosyal Çevrenin Etkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Altıkulaç, Tayyar, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, ss. 455-457.
- Âmidî, Seyfuddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi Ali, *el-İhkâm fi Usûli'l-Abkâm*, Beyrut 1985.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Râbu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Aazîm ve's-Seb'îl-Me'ânî*, I-XV, Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Apaydın, H. Yunus, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, ss. 432-445.
..... “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, ss. 529-539.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn, Esmâ'ü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn* (nşr.: K. Muallim Rifat v.dğr.), I-II, İstanbul 1951-55.
- Bardakoğlu, Ali, “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, ss. 552-553.
..... “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 119-122.
..... “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 138-140.
..... “İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 15-23.
..... “İstihân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 339-347.
..... “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 376-381.
..... “Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, ss. 122-126.
- Bayram, Abdullah, “Ahkâm Âyetlerini Yorumlamada Kurtubî Tefsiri'nin Makâsîd Açısından Analizi”, *GİFAD*, Gümüşhane, 2013, II/4, ss. 75-95.
..... *Kurtubî ve Fıkhi Tefsiri*, Basılmamış Doktora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.
- Bedir, Murteza, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, ss. 150-153.
- Bel'am, Miftah es-Senûsî, el-Kurtubî: *Hayâtühü ve Âsârühü'l-İlmîyye ve Menbecühü fi'l-Tefsîr*, Câmî'atü Kâryûnus, Bingazi 1998.
- Berki, Ali Himmet, *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1990.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973.
- Boynukalın, Ertuğrul, “Makâsîdü's-Şerîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, ss. 423-427.

- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1943-1949.
- *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, I-III, Leiden 1937-1942.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-Sahîb*, I-VIII, İstanbul 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Abkâmü'l-Kur'ân*, I-III, İstanbul 1335-1338.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- Cündî, Ferid Abdülazîz, *Câmi'u'l-Abkâmi'l-Fıkahîyye li'l-İmâm el-Kurtubî min Tefsîrihi*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Çaykara, Faruk, *Kur'ân'ın Yorumlanmasında Amaçsal Yaklaşımlar*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Çetiner, Bedreddin, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, ss. 551-552.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (nşr.: Ali Muhammed Ömer), I-II, Kahire 1392/1972.
- Döndüren, Hamdi, "Zaman ve Şartların Değişmesiyle İslamî Hükümler Değişir mi?", *UÜİFD*, Bursa 1998, VII/7, ss. 77-114.
- Dönmez, İ. Kâfî, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, ss. 417-431.
- "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, ss. 79-94.
- İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu İle Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *MÜİFD*, İstanbul 1986, IV, ss. 23-51.
- Ebû Zehre, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (çev.: A. Şener), Fecr Yay., Ankara 1990.
- Ersöz, İsmet, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, ss. 553-554.
- Eskicioğlu, Osman, Ahkâmü'l-Kur'ân, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, 554.
- Gezer, Arif, *Kurtubî'nin Hadis İlimindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.
- Gülşen, Ekrem, *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2002.
- Güleç, Hasan, "Temel Kaynaklara Göre Namazda İmamlığın Şartları", *DEÜİFD*, İzmir 1985, II, ss. 97-104.
- Hallâf, Abdülvehhâb, *Masâdirü't-Teşrî'i'l-İslâmî fî mâ lâ Nassa fih*, Dârü'l-Kalem, Kuveyt 1970.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakâih ve'l-mütefakkâih* (nşr.: İsmail el-Ensârî), I-II, Beyrut 1400/1980.
- Hocaoğlu, Mustafa, *Abkâm Tefsirlerinin Usûl Açısından Mukayesesi: Cessâs, Herrâsî ve İbn Arabî Örnekleri*, Basılmamış Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.
- Hudârî, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1400/1980.

- İbn Abdülber, Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-Câmi li-Mezâhibi Fu-kabâ'il-Emsâr ve Ulemâ'il-Aktâr fîmâ Tezâmmenebüh'l-Muvatta' min Me'an ir-Re'y ve'l-Âsâr* (nşr.: A. Emîn Kal'acı), I-XXX, Dârü Kuteybe, Beyrut 1414/1993.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *İslâm Hukuk Felsefesi* (çev.: V. Akyüz, Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.
- İbn Ferhûn, İbrâhîm b. Ali, *ed-Dîbâcû'l-Müzeheb fî Ma'rifeti A'yânî Ulemâ'il-Mezheb* (nşr., M. el-Ah-medî Ebü'n-Nûr), I-II, Dârü't-Türâs, Kahire 1972.
- İbn Manzûr, Ebül-Fazl Ahmed el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, I-VII, Darü's-Sadr, Beyrut 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (nşr.: İ. Abbâs), I-IX, Beyrut 1388/1968.
- İbn Tağrıberdî, Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf ez-Zâhirî, *en-Nücmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (nşr.: M. Hüseyin Şemseddin), I-XVI, Beyrut 1992.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri men Zeheb*, I-VIII, Mektebetü'l-Ku-dsî, Kahire 1350-1351.
- İbnü'n-Nedîm, Ebül-Ferec Muhammed b., *el-Fibrîst fî Abbâri'l-Ulemâ'il-Musannaftin mine'l-Kudemâ ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kütübihim*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978.
- Kâdî, Abdülfettâh, *Esbâb-ı Nüzcül* (çev.: Salih Akdemir), Fecr Yayınevi, Ankara 1995.
- Kâdî İyâz, Ebül-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik* (nşr.: A. Bekir Mahmûd), I-V, Beyrut 1387-1388/1967-1968.
- Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (ed. N. Ayhan), Nesil Yayınları, İstanbul 1989.
- "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, ss. 1-14.
- *İslâm Hukukunda İctihad*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1975.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (nşr.: Kilisli Muallim Rifat-M. Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43.
- Kallek, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, ss. 475-476.
- Kasbî, Mahmûd Zelat, *el-Kurtubî ve menbecühü fi't-tefsîr*, Dârü'l-Ensâr, Kahire 1399/1979.
- Kaya, Eyyüp S., "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, ss. 519-535.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Dârü İh-yâ't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Kıyıcı, Selâhaddin, Peygamber'in (s.a.v.) İctihadları, *YYÜİFD*, I/1, Van 1994, ss. 1-42.
- Koca, Ferhat, "İstinbat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, ss. 368-369.

- “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, ss. 402-405.
- Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh Usûlüünün Mahiyeti ve Gayesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008.
- Köksal, İsmail, *Tagayyürü'l-ahkâm fi's-şerâti'l-İslâm*, Beyrut, 2000.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an* (tahk.: Hişâm Semîr el-Buhârî), I-X, Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.
- *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an: el-Fehâris* (tahk.: A. b. Abdülmuhsin et-Türki), (XXIII-XXIV), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2006.
- *et-Tezkâre fi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âbire* (nşr.: Ebû Süfyân el-Bestavîsi), Medine 1997.
- Makkârî, Ahmed b. Muhammed, *Nejhü't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi't-Ratîb* (tahk.: İhsan Abbâs), I-VII, Dârü Sâdir, Beyrut 1968.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takriyyüddîn b. Muhammed, *el-Mukaffâ'l-Kebîr* (nşr.: M. Ya'lavî), I-VIII, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1411/1991.
- Mes'ûd, Muhammed Halid, “Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış” (çev.: M. Tayyib Kılıç), *İSTEM*, VII/14, ss. 403-434.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîb* (nşr.: M. Fuâd Abdülbâkî, I-V, Kahire 1955-1956.
- Müşnî, Mustafa İbrâhim, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1406/1986.
- Öğüt, Salim, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XI, ss. 119-121.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XI, ss. 211-225.
- *Endülüs*, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.
- Özen, Şükrü, “İstislâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, ss. 383-388.
- Sabbağ, Muhammed b. Lutfî, *Buhûs fi Usûli't-Tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1408/1988.
- Safedî, Selâhaddin b. Aybeg, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr.: H. Ritter v.dğr.), Wiesbaden 1962.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University, London 1964.
- Selmân, H. Mahmûd, *el-İmâmü'l-Kurtubî Şeybu E'immeti't-Tefsîr*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1993.
- Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd-Desûkî, Cemâl Abdüllâtîf, *Keşşâfün Tablîli li'l-Mesâili'l-Fıkhiyye fi Tefsîri'l-Kurtubî*, Mektebetü's-Siddîk, Tâif 1988.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an* (nşr.: Mustafa Dîb el-Buga), I-II, Beyrut 1987.
- *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (nşr.: Ali Muhammed Ömer), Kahire 1976.
- *Tezyînü'l-Memâlik bi-Menâkibi Seyyidînâ el-İmâm Mâlik*, I-IV, Kâhire 1325.
- Şâfî, Ebû Abdillâh b. İdrîs b. Abbâs, *Abkâmi'l-Kur'an* (nşr.: Ü. İzzet el-Attâr), I-II, Kahire 1371/1952.

- Şahinoğlu, M. Nazif, “Ahkâmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*, I, ss. 552-553.
- Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerî'a*, I-IV, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kahire, ts.
- Şelebî, M. Mustafa, *Ta'lîlül-Abkâm: Arz ve Tablül li-Tarîkati'l-Ta'lîl ve Tatavvurâtübâ fi Usûri'l-İctihâd ve'l-Taklîd*, Dârü'n-Nahdatü'l-Arabiyye, Beyrut 1981/1401.
- Şener, Mehmet, *İslâm Hukukunda Örf*, Öğrenci Basımevi, İzmir 1987.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-Fubûl ilâ Tabkiki'l-Hak min İlmi'l-Uşûl*, I-II, Kahire 1327/1911.
- Taşköprizâde İsameddin Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde* (nşr.: K. Bekrî, A. Ebü'n-Nûr), I-III, Kahire 1968.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.
- Uğur, Mücteba, “Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Abdestte Ayakların Yıkanması”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1989, III/2, ss. 16-28.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen en-Nisâbü'rî, *Esbâbü Nüzulü'l-Kur'ân* (nşr.: S. Cümeylî), Beyrut 1410/1990.
- Wensinck, A. J., *el-Mu'emmü'l-Müfessires li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Leiden 1396-69.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, ss. 136-138.
- Yavuz, Y. Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihâd Felsefesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Yıldırım, Celâl, *Kaynaklarıyla İslâm Fıkhi: İbâdât, Muâmelât, Ferâiz*, I-IV, Uysal Kitabevi, Konya, 1991.
- Yıldırım, Suat, “el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, ss. 100-101.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Osmân ez-Zehebî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (nşr.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1983.
- *Târîhu'l-İslâm* (nşr.: Ö. Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr.), Dârü'l-kütübî'l-Arabiyye, Beyrut 1407/1987.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirân*, I-III, Beyrut, ts.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Medhalü'l-Fikhi'l-Âmm*, Dımaşk 1963.
- Zeydân, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü* (çev.: Ruhi Özcan), İFAV, İstanbul 1993.
- Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi* (çev.: Kurul), Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Zürkânî, Muhammed Abdülâzîm, *Menâbilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut 1996.